

Els paisatges de la Mallorca contemporània

El cas de Sóller i Fornalutx

Autor: Gabriel Company Rubio

Tutor: Albert Ghanime Rodríguez

Treball Fi de Màster 2017/2018

Màster d'Història Contemporània i Món Actual

Universitat de Barcelona-Universitat Oberta de Catalunya

Resum:

El treball pren el paisatge com a categoria analítica per a l'estudi històric dels processos socials, culturals, econòmics i polítics succeïts en l'illa de Mallorca en el darrer segle i mig, centrant-se en el cas concret de la Vall de Sóller i Fornalutx, que serveix d'exemple paradigmàtic de la resta de l'illa. La tesi principal és que en aquest període s'han produït dos fenòmens que guarden relació i que són fruit de la manera contemporània de concebre l'espai, l'expansió dels paisatges urbans i paraurbans i la protecció d'aquells aparentment "naturals".

Resumen:

El trabajo utiliza el paisaje como categoría analítica para el estudio histórico de los procesos sociales, culturales, económicos y políticos acaecidos en la isla de Mallorca en el último siglo y medio, centrándose en el caso concreto del Valle de Sóller y Fornalutx, que sirve de ejemplo paradigmático del resto de la isla. La tesis principal es que en este periodo se han producido dos fenómenos que guardan una estrecha relación y que son fruto de la forma contemporánea de concebir el espacio, la expansión de los paisajes urbanos y paraurbanos y la protección de aquellos aparentemente "naturales".

Abstract:

The work uses the landscape as an analytical category for the historical study of the social, cultural, economic and political processes that have taken place on the island of Mallorca in the last century and a half, focusing primarily on the specific cases of the Sóller Valley and Fornalutx, which serve as a paradigmatic example of the rest of the island. The main thesis is that in this period there have been two phenomena that have a close relationship, and are the result of the contemporary way of perceiving space; the expansion of urban and para-urban landscapes and the protection of the so-called "natural" ones.

*Al meu pare per ensenyar-me a apreciar els paisatges
i a la resta de la família per recolzar-me sempre.*

“Parlar de paisatge és assumir la condició d’agent transformador pròpia dels humans i, anant encara un xic més enllà, demanar-se si la mirada que els humans projectem sobre els paisatges “naturals” no els confereix irresistiblement una condició cultural”.

Josep Folch i Josepa Bru, *Ambient, territori i paisatge*, 2017.

“Dalt de molts d’edificis apareix l’eslògan que és com el símbol de Turclub, tot lluent i daurat: ‘El progrés no es pot aturar’”.

Llorenç Villalonga, *Andrea Víctrix*, 1974.

*Atlantis no cau, Atlantis (callau!),
Atlantis fa llum, Hipòlit Dalmau.
Atlantis se ven, Atlantis depèn,
Atlantis se clou, tentacles, espets.*

Joan Miquel Oliver, *Atlantis*.

Índex.

1. Introducció.....	6
2. Els paisatges de Mallorca. L'illa dels contrastos.....	12
2.1. Els paisatges en la societat i la cultura. Més enllà del turisme.	14
2.1.1. L'estudi dels paisatges.	14
2.1.2. Els paisatges literaris i pictòrics.	17
2.1.3. La interpretació social dels paisatges.	21
2.1.4. La pressió humana sobre els paisatges.	26
2.2. Els paisatges en l'economia i la política. Producció, destrucció i conscienciació.	31
2.2.1. Els paisatges i l'economia.	31
2.2.2. Els paisatges i la política.	40
3. El cas de Sóller. Un microcosmos paradigmàtic.	48
3.1. Els paisatges en la societat i la cultura. Paisatge divers, societat i cultura diverses?.....	51
3.1.1. Els paisatges literaris i pictòrics.	51
3.1.2. La interpretació social dels paisatges.	56
3.1.3. La pressió humana sobre els paisatges.	62
3.2. Els paisatges en l'economia i la política. Del paisatge productiu al producte de consum.	69
3.2.1. Els paisatges i l'economia.	69
3.2.2. Els paisatges i la política.	78
4. Conclusions.	86
Fonts.	93
Annexos.	99

1. Introducció.

De vegades es té la sensació que els treballs dels historiadors gairebé no arriben al ciutadà mitjà i que tenen poc ressò en la societat. I no es sap si això es deu al fet que la societat s'interessa poc pel passat, el que sembla difícil de pensar si veiem el paper que ocupa aquest en molts espais del present (televisió, premsa, xarxes socials, discursos polítics, cinema, literatura, fotografia, videojocs, etc.); o a què el discurs, els temes, els plantejaments i la transmissió que predominen en la historiografia s'estan allunyant cada vegada més de les principals demandes, preocupacions i interessos de la societat contemporània. El següent treball té com a principal objectiu intentar reduir aquest distanciament i contribuir a apropar la Història a la societat per servir-li d'utilitat.

El treball pren com a referència el paisatge, un element que té un paper fonamental en la cultura contemporània (Nogué 2008). El trobem a tot arreu i en boca de tothom, tot i que moltes vegades sense tenir massa clar el significat del concepte. Aquest es centrarà en els paisatges de la Mallorca del present, analitzant el cas de la Vall de Sóller i Fornalutx de forma més detallada. La Vall de Sóller i Fornalutx entenem que representa un exemple paradigmàtic de l'illa per les seves característiques físiques (aïllament, relleu divers amb la presència de la muntanya, el pla i el litoral, etc.) i històriques (transformacions econòmiques, culturals, impacte del turisme, etc.); i perquè es conjuguen la majoria dels processos ocorreguts a Mallorca. Parlem de paisatges en plural perquè no creiem que Mallorca es caracteritzi per un únic tipus de paisatge, sinó més aviat per la seva varietat d'aspectes físics i socials que tenen el seu reflex en aquests. A través de la seva evolució històrica pretenem tractar la seva evolució física i la relació de la societat amb aquesta, ja que els paisatges són dinàmics i es troben en constant evolució. Així, trobem diferents paisatges que es superposen i ens transporten més a prop o més enfora en el temps i que ens expliquen gran part de l'evolució de Mallorca en el darrer segle i mig des d'una nova mirada. Són, en definitiva, un testimoni excepcional.

El paisatge és un concepte habitualment emprat en el camp de la Geografia, però en aquest treball volem vindicar la seva operabilitat com a categoria analítica per a la Història, tot entenent ambdues com estudis socials que convergeixen en un mateix espai. El paisatge potser un element molt útil en els estudis històrics perquè esdevé un retrat de les societats i de la seva interacció amb el medi. Així, els paisatges del present són una expressió dels processos socials, culturals, econòmics i polítics succeïts en els darrers segles i de l'estudi d'aquests s'encarrega la Història. Malauradament, el medi ambient, la

naturalesa i el paisatge han estat temes que han interessat poc als historiadors entenent en molts de casos que aquest era un camp exclusiu de la Geografia. Però una anàlisi temporal de l'espai que és si no és Història? Sembla evident que l'eix espacial i temporal convergeixen de manera clara en els paisatges, que al cap i a la fi són com la societat veu, interpreta i modela el seu entorn.

Per aquesta falta de referents historiogràfics, tot i que cal tenir en compte que alguns destacats historiadors francesos foren inicialment geògrafs (Paul Vidal de la Blanche, Pierre Vilar, etc.), hem de recórrer a la Geografia principalment. Algunes propostes, com la socioecologia del paisatge, que combina ecologia i sociologia (entre d'altres), resulten molt interessants, però cal entendre les limitacions que com a historiadors ens imposa una aproximació de caràcter tan holística i pluridisciplinària com aquesta. A més, la gran divergència respecte a aquesta línia és la utilització del factor temporal, ja que planteja una imatge massa estàtica, quan a nosaltres com a historiadors ens interessa l'evolució, l'element que ens diferencia de la resta de disciplines. Un dels precursors d'aquest corrent socioecològic, González Bernáldez (1981: 146) ja advertia que “para la interpretación del paisaje [...] el enfoque histórico es una necesidad”.

Els estudis del paisatge a Espanya no han adquirit un desenvolupament prou seriós fins als darrers anys. Són exemple els recents treballs de Ramon Folch i Josepa Bru (2017) i la línia de recerca que dirigeix Joan Nogué. De la mateixa manera que ells, entenem el paisatge com l'aspecte del territori (Folch i Bru 2017) o com l'entorn percebut pels nostres sentits (Nel·lo 2016). Així, el paisatge té dues dimensions: una física, material i objectiva; i una perceptiva, cultural i subjectiva (Nogué 2008). Els elements del paisatge tenen una realitat pròpia i independent de la mirada de l'observador, però és quan aquest la percep i codifica quan aquests elements s'omplen de significats, valors i símbols (Nogué 2008: 11). En tot cas, el paisatge no és un element estàtic, sinó dinàmic i canviant i esdevé un reflex d'unes relacions socials també en constant evolució. A grans trets, podem dir que existeixen dos grans grups de paisatges, els preantròpics i els antròpics (majoritaris en el cas mallorquí), que a l'hora són divisibles en tota una sèrie de paisatges amb característiques diferents.

En el cas de Mallorca, el paisatge gairebé no ha interessat ni als mateixos geògrafs, i encara menys als historiadors. En tots dos casos, s'hi ha referit sovint de forma ambigua o col·lateral. Només l'historiador Gaspar Valero s'ha interessat pels paisatges de forma indirecta en alguns dels seus estudis sobre l'excursionisme, les possessions o la literatura sobre el paisatge. D'altre banda, molts estudis des del camp de la Geografia s'han

interessat per la qüestió territorial, com és el cas de Vicenç Maria Rosselló Verger, Bartomeu Barceló, Albert Quintana o Onofre Rullan, tot i que encara manquen estudis. També l'estudi de Camilo José Cela sobre la immersió de Mallorca en el capitalisme es refereix al paisatge com l'element que demostra aquestes transformacions. Tanmateix la majoria ha deixat de banda o ha tractat de manera molt reduïda l'expressió visual del territori: el paisatge.

La hipòtesi principal és relativament complexa i deriva de dos processos correlatius i connectats que a priori semblen contradictoris, però que entenem que responen a una mateixa manera de relacionar-se amb l'entorn: al llarg del segle XX i el que portem de XXI han proliferat els paisatges urbans i paraurbans a la vegada que s'han anat protegint cada vegada més espais considerats "naturals". Pel que fa al primer, pensem que si en una primera etapa la conservació de certs paisatges "naturals" és conseqüència d'una sèrie de condicionants i limitacions (geogràfiques, tècniques, econòmiques, etc.); en una segona, on s'ha imposat el possibilisme (la possibilitat d'adaptar el medi a les necessitats humanes), això respon a una decisió social, cultural, econòmica i política. Aquesta no es deu a una sola causa, sinó a vàries, entre les quals destaquen: una major consideració pel medi entre la societat, en gran part imbuïda pels viatgers estrangers i posteriorment reproduïda pels artistes i literats mallorquins; la ràpida conscienciació ambiental de la ciutadania, en gran part accelerada i precipitada com a reacció als projectes (molts dels quals d'inversos no mallorquins) per edificar aquests espais, plasmada en la defensa del territori (que si bé no es pot considerar un recurs natural comú, en el cas mallorquí hi esdevé); una major i més ràpida resposta política (tot i que en moltes ocasions poc efectiva); i un canvi en el model econòmic propiciat per les dues primeres crisis, que fan veure al sector turístic la necessitat de preservar aquests espais i la seva aparent "naturalitat" com a part d'un nou model turístic que aposta per la diversificació.

El primer procés, el de l'expansió urbana, ja ha estat plantejat en altres treballs. Aquesta línia d'investigació, que entén Mallorca una ciutat-illa, fou iniciada per Alberto Quintana (1979) i ha estat seguida recentment per Margalida Mestre (2016). Aquest procés necessàriament ha de tenir la seva plasmació paisatgística, amb la proliferació progressiva de paisatges urbans, periurbans, rururbans i vorurbans en les darreres dècades. La conjugació d'aquests dos processos crea profunds contrastos, tant en el cas de Mallorca com en el de la Vall de Sóller i Fornalutx, i unes importants discontinuïtats entre paisatges, intercalant-se diferents tipus de paisatge, en la majoria d'ocasions sense una adient planificació ni sobre uns criteris adequats, o simplement, sense cap de les dues

coses. A diferència de la majoria d'investigadors però, defensem la idea que el turisme no explica tot aquest procés, tot i ser el principal factor condicionant. No podem oblidar que alguns dels canvis paisatgístics no responen exclusivament a la qüestió turística i que són previs al desenvolupament del turisme de masses.

De la hipòtesi en deriven una sèrie d'objectius generals i específics, que van acompanyats d'algunes preguntes. L'objectiu principal és analitzar els diferents tipus de paisatge que trobem a Mallorca i la seva evolució contemporània. D'aquesta manera, des dels paisatges del present podem anar enrere en els darrers dos segles per esbrinar les causes que els han configurat i les conseqüències que n'han derivat. Els objectius específics són analitzar aquesta evolució i la seva relació amb aspectes socials (relació amb el medi i valoració), culturals (representacions), polítics (gestió) i econòmics (ús i aprofitament del medi). Entre aquests destaquen observar com la idea del paisatge del present ha entrat dins la societat mallorquina i com ha evolucionat, la incidència que han tingut els factors externs en aquesta (viatgers i turistes), com es relaciona la societat amb aquests paisatges, quines són les imatges arquetípiques dels paisatges de Mallorca i com han anat evolucionant, com s'han gestionat política i administrativament i com ha canviat l'ús d'aquests i la seva explotació econòmica.

També cal afegir les preguntes que acompanyen a aquests objectius. L'ecòleg Fernando González Bernáldez (1981: 9) plantejava una sèrie de preguntes que resulten interessants també des d'un enfocament històric del paisatge: perquè aquest paisatge és així? Quins són els factors responsables del seu manteniment? Quins són els factors responsables de les seves diferències vers els paisatges veïns? Quins són els aspectes històrics de la seva evolució? Es tracta d'un sistema en equilibri o canviant? I com la percep la població propera? En el cas de Mallorca podríem afegir-hi aquestes altres: perquè s'han donat processos de conservació i destrucció tan contradictoris en un període tan curt? Perquè s'han acabat protegint una sèrie de paisatges i s'han "sacriat" d'altres? Quines han estat les diferents imatges de Mallorca que s'han format i explotat a través del paisatge al llarg del temps? O la riquesa estètica i ecològica del paisatge mallorquí ha tingut incidència en la major conscienciació i defensa del territori mallorquí?

Pel que fa a la metodologia, cal tenir present que partim des d'un punt gairebé zero, donat que la Història no s'ha ocupat encara de l'estudi dels paisatges. Això fa que el mètode utilitzat sigui només un esglaió inicial i obert a futures millores. En tot cas, l'enfocament pretén ser holístic, de conjunt. Així doncs, partint d'una sèrie d'indicadors ja definits pel geògraf Joan Nogué (2010a: 98) tractarem de respondre les causes i les

conseqüències de cada un d'aquests, a través de l'anàlisi cartogràfica, historiogràfica, literària, artística, fotogràfica i ecològica. En una reelaboració pròpia d'aquests indicadors (incloent-ne alguns d'altres i redefinint-los), podem classificar-los en: geogràfics (l'evolució dels paisatges, de la seva diversitat i de la seva fragmentació), socials-culturals (el coneixement del paisatge, la satisfacció, la seva relació present i passada amb aquests, el tracte en els mitjans de comunicació i en les representacions culturals), polítics (l'actuació pública en la seva conservació o destrucció i la gestió i ordenació i la seva eficàcia), i econòmics (la funció econòmica d'aquests paisatges en el passat i en el present).

Es tracta d'una metodologia basada en el contrast i la constant comparació i integració dels diversos elements, incorporant als vells elements noves eines com l'ús de geodades o la fotografia (tan aèria com la frontal). Al relleu, la vegetació i la fauna o el clima, els elements físics o materials, cal afegir la vessant social; és a dir, com la societat interactua amb els paisatges quin paper tenen aquests en la cultura, l'economia o la política. Per fer-ho utilitzarem i contrastarem fonts de diversa índole.

En primer lloc, destacar el paper de la cartografia, clàssica i moderna, a través dels mapes convencionals i els recents de geodades, com és el cas de l'IDEIB (Infraestructura de Dades Espacials de les Illes Balears), on es poden comparar dades des del 1956 fins al present. Alguns elements destacats són: l'ús del sòl, el que ens permet observar els canvis de funció dels espais i la seva ordenació; la creació d'infraestructures, amb el que podem observar l'expansió dels paisatges urbans o derivats de la urbanitat; la mobilitat, que ens permet observar quins són els espais més vistos diàriament; el preu per metre quadrat de l'habitatge, sempre lligat al lloc en el qual es troba; i la llum, que ens permet observar a través dels recents mapes lumínics (mapa 9) l'alt grau d'antropització del paisatge mallorquí.

Un altra font important és la fotografia, sigui aèria, que bàsicament serà canalitzada a través dels mapes de geodades que acabem de citar, o la frontal, que és l'aproximació més real a la nostra forma de percebre el territori. Tot i no ser una imatge de la realitat, sinó una representació, és una de les millors formes d'analitzar els canvis paisatgístics succeïts en el darrer segle.

La legislació també ens és bàsica, ja que no deixa de ser una expressió i una resposta en major o menor mesura social. La protecció de certs paisatges i no d'altres i la seva administració, gestió i ordenació són factors bàsics per analitzar com la societat percep, interactua i valora l'espai. La premsa va en la mateixa línia, ja que ens informa

d'allò que passa en cada moment de decisions polítiques, estratègies econòmiques o projectes urbanitzadors i de la reacció i el debat social que aquestes creen.

La literatura i la pintura ens són útils per entendre com es representen culturalment certs espais, fins al punt de mitificar les seves característiques i construir paisatges sobredimensionats en termes socials. Cap de les dues disciplines descriu talment com són aquests realment, sinó com s'interpreten culturalment. Aquestes interpretacions traspassaran l'àmbit artístic per entrar de ple en alguns casos dins la societat. Són exemple d'això els paisatges de la serra de Tramuntana, tan descrits pels viatgers romàntics, i que han estat essencials per poder parlar d'aquesta com un dels grans símbols de Mallorca.

A tot això cal sumar l'important paper de la bibliografia per tancar el cercle, que ens serveix de marc teòric i de coneixement, encara que tracti elements aparentment inconnexos, molts d'ells tenen una gran relació amb els paisatges. El fet de passar a cultivar unes espècies a d'altres, els canvis en la propietat del sòl, la migració del camp a la ciutat i el seu actual retorn, el pas d'una economia principalment primària a terciària, l'arribada del turisme, o les mobilitzacions i protestes territorials tenen el seu reflex en els paisatges o parteixen en gran mesura d'aquests. En el cas dels estudis biòtics, climàtics, geològics aquesta ens resulta essencial per conèixer la petjada humana sobre aquests espais, a causa de la falta de formació en aquest sentit.

Pel que fa a l'estructura, el treball es divideix en dos grans blocs. En una primera part s'analitzaran els paisatges de Mallorca de forma general. Si per alguna cosa es caracteritza l'illa és per la seva diversitat paisatgística, donada la seva petita extensió geogràfica. Però també es caracteritza per produir-se en ella una varietat enorme de processos en relació amb el paisatge. Per aquests dos motius, pensem que més que "l'illa daurada" (com l'anomenava Rubén Dario) o "l'illa de la calma" (com l'anomenava Santiago Rusiñol) estem davant de "l'illa dels contrastos". Aquesta descripció general de Mallorca ens servirà d'esbós per introduir-nos en la segona part, on ens centrarem en el cas de Sóller i Fornalutx, que creiem que representa un exemple paradigmàtic de l'illa de Mallorca. La seva tria no ha estat a l'atzar, sinó precisament per tractar d'observar en un cas reduït bona part de les característiques i processos de tota l'illa. Aquesta anàlisi serà més profund i acurat que en el cas anterior.

2. Els paisatges de Mallorca. L'illa dels contrastos.

Mallorca és una illa de 3.626 km² situada en la Mediterrània occidental amb una geografia i una història molt particulars. El punt més allunyat de la costa es situa només a 43 km i la distància màxima de nord a sud és de tan sols 79 km, mentre que d'oest a est és de 96 km. Aquesta insularitat i grandària intermèdia possibiliten l'existència de característiques geomorfològiques, hidrològiques, vegetals, animals i humanes pròpies i que existeixi també una considerable diversitat, el que es plasma en els paisatges.

Pel que fa a la geomorfologia, Mallorca respon al model horst-graven-horst (dos pilars amb orientació sud-oest i nord-est –la serra de Tramuntana i les serres de Llevant– i una depressió central) i és el seu origen terciari, predominant materials calcaris i en menor mesura silicis. Ambdós elements participen en el sorgiment de paisatges que li atorguen gran singularitat. Quant a la hidrologia, es caracteritza principalment per la torrencialitat, amb un cabal que beu de la correntia superficial directa, la correntia superficial indirecta i les ressurgències (Lluch 1997: 70). En relació al clima, podem parlar d'un clima mediterrani (moderat o temperat) caracteritzat per molts de dies de sol, unes pluges concentrades sobretot en la tardor i en menor mesura en l'hivern i uns vents predominants de nord i d'oest a la tardor i l'hivern i les brises a l'estiu (Lluch 1997). En relació a la biòtica, el gran contrast entre la serra de Tramuntana quant a precipitacions (de més de 1.000 l/m² anuals), de temperatures i evapotranspiració fa que trobem una vegetació diferent, amb un nord predominantment arbori i un sud arbustiu, destacant tres espècies predominants que li atorguen un tapís vegetal singular: el pi, l'alzina i la garriga (Rullan 1997). Entre els animals destaquen els invertebrats, els mamífers i amfibis i les aus (estacionàries i permanents). Tot i això, trobem una flora i una fauna pobres, en gran part concentrades a la serra de Tramuntana i a la resta de reserves naturals.

Totes aquestes característiques “naturals” que semblen irrellevants tenen una gran incidència en la societat, com veurem al llarg del treball; però tanmateix són del tot insuficients per explicar la relació amb el medi ja que aquestes característiques naturals estan totalment influïdes per la petjada humana, que ha determinat el curs de l'aigua, la vegetació i la fauna i s'ha adaptat al relleu.

Mallorca destaca per ser l'illa dels contrastos. Encara que aquesta idea no hagi estat exposada directament amb anterioritat, trobem nombrosos apunts que des de dècades passades que senyalen indirectament aquesta afirmació. Bartomeu Barceló (1969: 302), un dels geògrafs mallorquins més destacats, ja insistia que “las islas se comportan casi

siempre como pequeños continentes en miniatura, reuniendo en un espacio, con frecuencia reducido, grupos humanos, paisajes y formas de vida diferentes”. O el també geògraf Onofre Rullan (1997: 202) parlava de tres grans dualitats: pla/muntanya, Palma/part forana i litoral/interior. Barceló insistia en la idea de la diversitat i Rullan en la de la dualitat.

Ambdues queden incloses en la nostra noció de contrastos, ja que la diversitat sembla evident i és necessària per a l'existència de contrastos i les dualitats també reflecteixen aquests, encara que sigui difícilment reduïble a simples oposicions duals. Per això insistim en la idea de contrastos, perquè va un pas més enllà i és capaç d'abordar millor les contradiccions culturals, socials, econòmiques i polítiques, mentre les anteriors semblen més lligades a processos “naturals”. Aquests contrastos, com veurem més endavant, es manifesten en l'àmbit dels paisatges tant en la seva vessant física o material com en la social o perceptiva. Mallorca ha patit una gran evolució paisatgística en el darrer segle i mig, i hi trobem la convivència i superposició de paisatges vells (com podrien ser els d'aquells espais naturals), moderns (pels canvis agraris i forestals) i novells (deguts a l'expansió turística i l'expansió de la urbanitat).

Físicament podríem destacar entre aquells aspectes “naturals” i aquells antròpics. Encara que els primers estiguin cada vegada més influïts pels segons i aquests es superposin a ells, existeixen contrastos naturals a Mallorca. Ens referim a la gran diversitat paisatgística que caracteritza Mallorca, amb planes, serralades, turons, dunes, platges o cales. Tanmateix, i com fa bé d'advertir Onofre Rullan (1997: 172) parafrasejant a Margalef, “Mallorca sempre ha estat la mateixa i mai no ha estat el mateix. [...] L'espai no és, un simple marc al qual un s'adapta, sinó un escenari que es construeix contínuament”. Gairebé tots els paisatges de Mallorca són antròpics, en major o menor mesura, però mentre que alguns es caracteritzen per una gran harmonia i han estat sàviament humanitats, d'altres han estat totalment devastats. Tot això provoca unes grans discontinuïtats i contrastos entre els diferents paisatges de Mallorca.

En relació amb la societat també trobem contrastos, de tipus temporal com espacial (entre diferents sectors i grups de la societat). Temporalment, trobem forts contrastos entre les diferents èpoques històriques. L'illa ha patit profunds canvis paisatgístics des de l'arribada dels primers humans fins al present i cada societat que hi ha habitat ha deixat les seves empremtes sobre el paisatge, algunes de les quals es conserven actualment en forma de béns d'interès cultural. És el cas de la primera societat que habità Mallorca, la talaiòtica, que ocasionà per primera vegada una certa pressió

paisatgística, fins al punt de ser els responsables de l'extinció de la cabra *Myotragus*. Tanmateix, l'estrès ambiental i paisatgístic que generaren els romans fou superior, i a l'illa li calgueren uns segles per a poder refer-se. La pressió exercida per la presència musulmana fou molt menor i més localitzada en zones concretes, en gran part a causa del seu model d'assentament i a la seva producció agrícola, més basada en el regadiu i més harmoniosa amb el paisatge, com queda palès en les nombroses construccions hidràuliques que encara avui trobem arreu de l'illa. L'arribada dels cristians implicà nous contrastos paisatgístics, amb el creixement demogràfic, l'inici de la parcel·lació agrària, i l'expansió dels cultius de secà.

D'altre banda, cal tenir també present que la percepció dels paisatges és canviant (Castiglioni i Ferrario 2013: 154) i ha variat en gran mesura al llarg del darrer segle i mig. Trobem importants contrastos entre visions predominant funcionals/productives del paisatge, com és el cas de la pagesia, fins a visions completament idealitzades i mitificades per part dels viatgers romàntics, o a visions més modernes on s'obliden certs paisatges i només s'entén popularment sota aquests conceptes aquelles aparentment "naturals". També han canviat dràsticament la conscienciació vers els paisatges entre diferents èpoques, des d'un segle XIX i gran part del XX on la majoria de la societat no tenia una consciència dels paisatges més enllà de la productivitat (sigui producció agrícola o explotació urbanística) a unes darreres dècades on protegir certs paisatges ha esdevingut un tema de debat general, en les esferes socials, polítiques i econòmiques. Per tant, trobem un gran contrast entre els diversos tipus de paisatge que conviuen actualment i els que s'han succeït en l'època contemporània, com és per exemple, el pas d'uns paisatges predominantment primaris en termes econòmics a clarament terciaris.

2.1. Els paisatges en la societat i la cultura. Més enllà del turisme.

2.1.1. L'estudi dels paisatges.

El paisatge mai s'ha usat a Mallorca com una categoria analítica, però alguns estudis, la majoria des del camp de la Geografia, però també en algun cas des de l'Economia, s'hi han referit directa o indirectament. La consciència de l'entorn i l'intent de dividir aquest ve de lluny, com queda demostrat amb Ramon de Sant Martí, que el 1348 ja diferenciava entre la Muntanya, el Pla i la Marina de Mallorca. Els estudis que analitzen els paisatges no deixen de ser una resposta social i cultural, i per això creiem

convenient analitzar-los en dins d'aquesta àrea. L'illa s'ha intentat classificar de manera analítica al llarg del darrer segle de diferents formes, a través del relleu i les formes, del clima i la vegetació, de les comarques, de les funcions i dels paisatges. Quant a la morfologia la majoria de geògrafs estan d'acord en dividir l'illa en tres grans unitats: les serres de Tramuntana i Llevant i la depressió central (Rullan 2002: 44). El gran problema respecte a aquestes divisions és en referència a l'escala, ja que són massa grans per aplicar-se en termes paisatgístics i tanmateix, el relleu només és un dels elements que conformen el paisatge.

Climàticament, encara que els diferents estudis presentin divergències, són interessants perquè ens senyalen la gran diversitat de climes (humits, subhumits, secs) que trobem i l'alt contrast de tipus pluviomètric. Els estudis biòtics, sobretot basats en la vegetació es fonamenten en gran mesura sobre aquests interiors, i ens parlen de graduació entre l'alzinar i la garriga geogràfica i altitudinalment i la presència dels pins més a prop de la costa. Tanmateix, ni unes divisions ni les altres són aplicables al paisatge, ja que tot i que el clima és essencial, no només en relació a la seva afectació vegetal, sinó també pel que fa a la percepció humana, no s'avenen als paisatges pel fet que en una mateixa zona climàtica hi podem trobar diferents paisatges. Tot i això, ens són útils perquè el tapís vegetal esdevé un element important en alguns paisatges i fins i tot en alguns, l'element diferenciador.

Comarcament, en una primera integració de la presència humana al medi físic, han tingut una gran transcendència la divisió de Vicenç Maria Rosselló Verger (mapa 1) i del seu gran difusor Bartomeu Barceló (mapa 2). Rosselló (1964) divideix l'illa en cinc comarques geogràfiques: la Muntanya, el Raiguer, el Pla, el Llevant i el Migjorn. És possiblement la classificació que més ha arrelat acadèmicament, com social i polític/administratiu. Tanmateix, la divisió resulta inadequada des d'un punt de vista socioambiental, com ja han advertit Picornell i Seguí (1989). En aquesta línia, Albert Quintana (1979) des d'un punt de vista funcional ja va assenyalar el que tard o d'hora acabarà sent una realitat: Mallorca com una ciutat-regió a causa de la dissolució entre Palma i la Part Forana (la resta de Mallorca) com a conseqüència de la progressiva expansió de la urbanització. Aquesta anàlisi resulta molt interessant tant en relació a la proliferació de paisatges urbans o derivats i pel que fa a la percepció de l'entorn.

Paisatgísticament, els estudis han estat molt més escassos. En aquest sentit, caldria començar destacant l'estudi econòmic de Camilo José Cela (1979) que tot i basar-se en els canvis agraris i industrials, fa moltes referències als paisatges explicant les

transformacions dels cultius agraris al llarg del segle XIX i en la primera meitat del segle XX. La primera anàlisi que pren com a referència el paisatge és el de Morey i els seus col·laboradors (1987), que parlen de tres fases (natural o verge –abans de l’arribada dels humans–, harmoniós o equilibrat –des de l’arribada dels humans fins a l’arribada del turisme– i distròfic o desequilibrat –a partir de l’arribada del turisme–) i de 39 tipologies paisatgístiques (entre humanitzades i naturals). Tot i ser un pas endavant en l’estudi paisatgístic, ja que pren com a referència l’obra de Bernáldez (1985); conté forces mancances, degut principalment a què les fases són molt rígides i no contempla la seva interacció, superposició i convivència. També perquè la segona fase difícilment es pot considerar harmoniosa, i més tenint en compte la durada en el temps d’aquesta. Per defensar aquesta idea es basa només en els relats literaris del segle XIX i inicis del XX, considerant que abans de l’arribada del turisme el que trobàvem a Mallorca era el paisatge potencial, una afirmació discutible, ja que tant la societat talaiòtica com la romana provocaren un fort estrès ambiental i els boscos es salvaren en les dècades prèvies al turisme de masses gràcies a l’arribada del butà, el que atura la tala d’arbres per utilitzar com a combustibles. En darrer lloc, la tercera mancança és que difícilment es pot dividir el paisatge en classificacions tant estanques com naturals i humanitzades, ja que tot el paisatge, en major o menor mesura està humanitzat.

Per la seva banda, Antònia Llabrés (1997) també parla d’agents (l’aigua, el gel, les ones, el vent, la vegetació i la fauna), components (factors físics, biòtics i antròpics) i elements (visuals, sonors i olfactius) del paisatge, però sense elaborar cap mapa paisatgístic per a Mallorca. Tot i això, senyala una sèrie de paisatges arquetípics de Mallorca, com els reguius del Pla de Sant Jordi, Campos i Sa Pobla, els conreus de secà del Pla, els camins empedrats de muntanya i les possessions, i incorpora per primera vegada els paisatges urbans. Així, es tracta més d’una obra tipus manual per entendre el paisatge que no d’un estudi analític d’aquest, tot i que representa una novetat insular. Tanmateix, el gran dèficit d’ambdós estudis és què són massa introductoris i simplistes, sense tenir en compte la complexitat dels paisatges de l’illa i la seva constant mutació i superposició, molt accentuada en el darrer segle i mig.

En canvi, en l’estudi de paisatge realitzat en el marc d’elaboració de les Directrius d’Ordenació Territorial de Mallorca (mapa 4) succeeix tot el contrari: gairebé només s’utilitza la percepció, parlant en termes de “qualitat paisatgística” associats a valors purament estètics i prioritzant la muntanya davant el pla, el litoral davant l’interior i el món rural davant l’urbà. Es parteix clarament des d’una visió antropocèntrica i no té en

compte que la qualitat del paisatge en cap cas s'avalua en termes estètics, sinó socioambientals. En el Pla Territorial de Mallorca (2004) es parla de nou unitats paisatgístiques: la Serra Nord i la Victòria; Xorrigo, el Massís de Randa, la part sud de les serres de Llevant i el puig de Bonany, les Badies del Nord; la Badia de Palma i el Pla de Sant Jordi; la Península d'Artà; Llevant; Migjorn; el Raiguer; i el Pla. També s'inclouen els espais de gran i moderada valoració de la qualitat paisatgística. Tanmateix, tot i ser una de les millors categoritzacions paisatgístiques, deixa en gran part de banda els factors urbans, que resulten essencials i que configuren paisatges propis, i no integra la gran diversitat paisatgística que contenen aquestes unitats.

En tot cas, sigui en les referències directes o indirectes, s'observa una clara ambigüitat en la utilització del terme paisatge entre els diferents estudis. Per tot això, podríem dir parafrasejant a Kosselleck que el paisatge és una bella expressió però un concepte difícil. Els paisatges no es redueixen al relleu, la vegetació, o la presència humana i la seva percepció, sinó a tot el conjunt. Per aquest motiu creiem en una anàlisi més holística des d'una consideració socioambiental, tot i les dificultats que això suposa. Aquesta parteix dels estudis anteriors que hem esmentat, per tractar d'incorporar els diferents factors que conformen els paisatges i observar analitzar els indicadors esmentats a la introducció, tenint en tot moment present la gran pressió que la societat exerceix sobre el territori, així com la gran evolució paisatgística que ha sofert l'illa durant el darrer segle i mig. En tot cas, no seria agosarat parlar d'una història dels paisatges, ja que en aquests es superposen diferents actuacions històriques dels éssers humans.

2.1.2. Els paisatges literaris i pictòrics.

La percepció actual dels paisatges es remunta al segle XV, en gran part gràcies a l'invent flamenc de la finestra, el que permetrà un encaixament visual dels elements visuals (Roger 2008: 70-71). Progressivament s'anirà expandint cap a nous espais, geogràfica (amb la inclusió de la muntanya) i artísticament (amb la participació de la literatura). Fins a dècades recents gràcies a les ciències que s'ocuparan d'aquest, el paisatge com a escena no serà adoptat també com una categoria analítica (Folch i Bru 2017: 54). En tot cas, la gran quantitat d'obres inspirades en el paisatge i que el descriuen són una clara mostra de la importància que ha assolit aquest en la cultura contemporània. Podem dir, doncs, que en gran mesura vàrem aprendre a valorar els paisatges gràcies a la mirada de la pintura i la literatura.

Mallorca no n'és una excepció. L'illa està plena de paisatges textuats i pintats. Aquests textos i pintures, que a priori semblen inaccessibles per a la gran majoria de la societat i reduïdes a l'elit cultural, tenen una gran incidència en com concebrà la societat aquests paisatges posteriorment i fins al present. Com aquest paisatge ha traspassat d'aquesta elit artística per convertir-se en una imatge social i per mitjà de quins mecanismes representa un tema molt interessant (Nogué 2008: 13), que tractarem d'analitzar en les següents pàgines. La intenció no és abordar totes les descripcions artístiques de l'illa, per al que es necessitaria centenars de pàgines, sinó tractar aquells elements més rellevants que configuren aquest procés.

Tot i que hi ha antecedents de contemplació i descripció dels paisatges illencs per mallorquins com Ramón Llull (1230-1315/1316), Joan Baptista Binimelis (1538/1539-1616) o Joan Dameto (?-1640); coincidim amb Guillem Frontera (1994) en què la imatge de l'illa que tenim els residents és en gran mesura herència dels visitants, que ens oferiren una espècie de mirall al qual mirar-nos, primer els escriptors i pintors mallorquins i posteriorment la resta de la societat, que acabarà resignificant aquests espais a través de les seves experiències. Mallorca ha rebut la visita de viatgers des de molts segles enrere, com queda palès en la recopilació de textos de Fiol Guiscafré (1990), que van des del segle X al XX. Sense dubte però, el romanticisme significa una ruptura vers les visites anteriors, degudes a diverses necessitats o a l'esperit racionalista del segle XVIII de documentació i classificació. Els visitants romàntics vindran a l'illa a la recerca del plaer de la contemplació o d'un retir espiritual, entre altres motius. És a dir, per motius estètics i postmaterials.

Això provocarà un canvi en les descripcions de l'illa, que deixaran de ser purament descriptives per afegir-hi components estètics i emocionals. Tot i això, ambdós tipus de descripcions seguiran convivint durant el segle XIX i XX i a vegades fins i tot entre les mateixes persones. Les descripcions de caràcter científic de botànics, espeleòlegs, geòlegs o zoòlegs, que vindran atrets per les característiques geogràfiques de l'illa (que gràcies a la insularitat han possibilitat el desenvolupament d'espècies amb característiques singulars) i històriques (que han possibilitat un major grau de conservació d'aquests espais) seran molt nombroses al llarg d'aquests segles.

Però seran les literàries i les pictòriques les que més ressò tindran en la forma de concebre els paisatges de Mallorca, siguin per separat, formant un tàndem escriptor-pintor o fusionant-se ambdues facetes en un mateix creador. Tots els visitants fan èmfasi en la bellesa dels paisatges de Mallorca i en la seva diversitat: des de George Sand (1804-1876)

fins a Rubén Darío (1867-1916) o Robert Graves (1895-1985). L'estètica romàntica imposa el tòpic de Mallorca com un paradís, plena de paisatges que seran concebuts com a *locus amoenus*. Entre aquests paisatges idíl·lics destaquen el que conformen els ametllers florits, però també el que conformen les oliveres a les muntanyes, que a tall de “paisatge terrible” esdevindrà un símbol d'allò “sublim” (Riera 2013: 67).

També té força la idea del retir a Mallorca com si fos un agre que conserva l'estil de vida tradicional i un “paisaje incontaminado” (Riera 2013: 27). Aquesta actitud serà una reacció cap al procés de modernització i industrialització i comportarà l'arribada d'un gran nombre de visitants que vindran temporades a Mallorca o bé s'hi instal·laran definitivament. Durant aquestes dècades finals del segle XIX i inicials del segle XX Mallorca serà un dels llocs més visitats pels pintors i les seves obres sobre els paisatges de Mallorca tindran un gran valor en les subhastes del present. Aquests són, en gran mesura, els paisatges que esdevindran arquetípics de Mallorca, després repetits pels mitjans audiovisuals fins al present. Seran els escriptors i escriptores romàntiques qui popularitzaran internacionalment els paisatges mallorquins, ja que la seva valoració dels llocs està íntimament lligada a la bellesa dels seus paisatges (Seguí 2011: 44). No és casualitat que un dels primers manuals sobre paisatge en tot l'Estat, *Tratado del paisaje* (1862), fos obra d'un mallorquí, Joan O'Neill Rossinyol (1828-1907), impulsor de la pintura paisatgística a Mallorca.

Tanmateix, “els llibres de viatges ens descriuen les Balears que els viatgers varen veure, o varen voler veure, o els mostraren” (Seguí 2011: 53). Això evidentment no serà tota l'illa, sinó parts. El tríptic que mai fallava en cap viatge era el format per Valldemossa-Deia-Sóller sortint des de Palma, al qual s'unia en algunes ocasions una excursió a les coves d'Artà o Manacor. No serà fins entrat el segle XX que l'interior de l'illa serà descoberta pels viatgers, en gran part gràcies a la reacció de Josep Pla (1957 [1921]), qui sobreposa els paisatges interiors davant dels ja descrits fins a la sacietat. La conseqüència principal serà la mitificació de certs llocs de l'illa, especialment de la Serra de Tramuntana i la Costa Nord (fotografia 21). Encara que aquest fenomen sembli inconnex, està directament relacionat amb molts d'aquells llocs que posteriorment seran protegits. Els projectes d'intentar declarar la Serra de Tramuntana o alguna de les seves parts com a parc natural, la seva declaració de “paisaje pintoresco” el 1972 o la seva inclusió recent com a “patrimoni de la humanitat” el 2007 són en gran part conseqüència d'aquestes descripcions literàries i pictòriques. També tindrà conseqüències negatives, ja

que els llocs més desconeguts o menys descrits, tot i tenir un interès ecològic igual o major, seran més fàcilment destruïts.

Aquestes valoracions seran recollides pels escriptors i pintors mallorquins, com queda palès en aquestes paraules de Miquel dels Sants Oliver (1864-1920):

“No sé dónde será posible hallar reunidos, en igual superficie, mayor suma de atractivos, tanto naturales como históricos o debidos a la mano del hombre. [...] El paisaje, sobre todo, hace gala de una flexibilidad increíble. En reducida extensión puede descubrir el viajero acostumbrado a este linaje de comparaciones, una fusión del tipo oriental y del tipo alpino, y aun, a trechos, del propio tipo africano. En una hora se pasa de la marisma pantanosa a la llanura cubierta de trigales, sombreados por el indefectible almendro; y a los olivos añosos, alternados con la higuera, en una viva sugestión y parentesco de los campos de Palestina; y de ahí a la alquería moruna, con sus perfiles de alcazaba dominados por esbeltas palmeras, o a las huertas con macizos de laureles gloriosos, entre cuyas frondas estallan de melodía los ruiseñores, como pudieran en Chipre o Corinto. Y a esta sucesión de llano y montaña, de viñedos y olivares, de valles encantados y desfiladeros abruptos, súmase también la variedad inusitada de la costa, que va desde la playa virginal a las calas armoniosas, vibrantes todavía del remo de los Argonautas y de la forminge de Orfeo, o a la braveza de los acantilados septentrionales y osiánicos, mirando la inmensidad del mar como desde una última Thule. Parece que no puede darse ya más extensa gama de aspectos, y no obstante, falta enumerar todavía el mundo subterráneo y maravilloso que sirve de soporte al fragante vergel de la superficie. [...] Lo lindo, lo gracioso, lo sublime, se dan la mano en una especie de antología del paisaje” (Oliver 1911 [1990]: 7-9).

Els poetes de l'Escola Mallorquina o els pintors de l'Escola Pollencina, tot i que molt influïts per les descripcions romàntiques, incorporaran als seus versos aquells paisatges més pròxims i quotidians, i entre aquests els urbans (Llompарт 1970). Els seus poemes i pintures estaran plens de descripcions paisatgístiques i alguns dels seus elements esdevindran símbols per a la societat mallorquina, com és *Lo Pi de Formentor* (1875) de Miquel Costa i Llobera (1854-1922). En els autors posteriors el paisatge ja no serà l'element d'unió (Vall 2001: 7) ni tindrà en tots tan gran importància. Tot i això, hi haurà autors, com és el cas de Llorenç Villalonga (1897-1980), encara que la seva obra no sigui de caràcter paisatgista, el record dels seus paisatges de joventut i la impotència davant la seva pèrdua esdevindrà un element característic de tota la seva obra.

Amb tot, queda clara la importància que han tingut els paisatges en les representacions culturals del darrer segle i mig i com aquestes han influït en la manera de percebre l'espai insular. L'associació de la calma a Mallorca no s'hauria donat sense Santiago Rusiñol (1861-1931), els paisatges de Valldemossa i Miramar no serien llocs d'obligada visita per bona part dels turistes sense els relats i les vivències de George Sand (1804-1876) i l'Arxiduc Lluís Salvador (1847-1915), ni la Costa Nord hauria esdevingut un símbol de l'illa sense pintors com Degouve Nuncques (1867-1935). Tot i que la majoria de la societat mallorquina ni els turistes no hagin llegit *Un hivern a Mallorca*, *Die Balearien*, *L'illa de la Calma* ni tampoc hagin contemplat les pintures de Nuncques, aquestes obres i les seves descripcions han estat bàsiques en la posterior forma de mirar aquests paisatges i en el valor que li atorguem a aquests. Totes aquestes obres han estat essencials per crear paisatges tòpics i elements arquetípics (l'associació de l'olivera a la Serra de Tramuntana, l'ametller al Pla i el pi a la costa). Tanmateix, aquesta imatge "només serà assumida pels insulars quan sigui traduïble en profit econòmic, en indústria turística" (Perelló 2014: 63), com veurem en els següents apartats.

2.1.3. La interpretació social dels paisatges.

La percepció i interpretació dels paisatges està en constant transformació a causa dels mateixos canvis físics que es produeixen en aquests i a les tendències culturals que afecten la nostra manera d'observar l'entorn. En el cas de Mallorca, el procés transformador que ve de la mà del turisme, sobretot a partir de la segona meitat dels anys cinquanta, afectarà a les estructures socials, econòmiques i territorials (Benítez i Ginard 1994: 95). Això es deu principalment als canvis en els elements que conformen el paisatge i als canvis en l'observador. Pel que fa als primers, les formes, les línies, els colors, les textures i els sons són els aspectes bàsics que conformen aquests a l'hora de percebre'ls. Encara que els paisatges segueixen existint tot i transformar-se i mutar-se, és necessari captar una sèrie d'elements i una certa unitat entre ells per concebre un paisatge (Simmel 2013 [1913]: 7). Això fa que quan aquesta continuïtat es perd, com ha succeït moltes vegades en el cas de Mallorca, tinguem problemes per concebre aquests paisatges, ja que tot i que segueixen existint (ara de forma diferent), han perdut la seva unitat. En segon lloc, l'observador també resulta bàsic. Les diferents formes de concebre l'espai per part d'aquests depenen de la seva posició física (en l'espai) i socioeconòmica (en relació a ell), de les seves influències culturals i de la seva procedència, però també de l'escala i la

distància a la qual es situa, la velocitat a la qual passa i el seu grau d'afluència. Altres condicionants també poden ser les estacions i les condicions atmosfèriques, tot i que el canvi d'aquestes pel fet de ser un procés més lent difícilment ha variat gaire en els darrers decennis.

Tot i que és difícil dividir en etapes la relació de la societat mallorquina amb l'entorn, sembla evident que durant la segona meitat del segle XIX i les primeres dècades del segle XX aquesta va variant degut principalment al desenvolupament agrari de tipus comercial i a la parcel·lació (fotografia 20) que acompanya aquest procés, que es veurà interromput durant la Guerra Civil i els anys quaranta, per després variar dràsticament a partir de la segona meitat dels anys cinquanta amb l'inici del gran desenvolupament turístic. Pensem que en cada època hi ha una o diverses formes predominants de concebre l'espai i que les ruptures han vingut en el cas mallorquí per factors externs. Així doncs, creiem que la nostra mirada de veure els paisatges és en gran part conseqüència de factors externs: l'arribada dels viatgers que atorguen un gran valor paisatgístic a l'illa i el desenvolupament del turisme de masses, que provoca una forma d'entendre aquests com a objectes de consum, però també provoca reaccions defensives degudes a la por de perdre aquests espais.

A causa de l'organització econòmica i territorial, la societat del segle XIX i de la primera meitat del segle XX es caracteritzava per una gestió i interacció més directes amb l'entorn, ja que la majoria de població es dedicava a les activitats agroforestals. Cal tenir present que ens trobem una societat principalment rural en aquesta època, tot i el floriment industrial i comercial que travessarà l'illa durant les darreres dècades del segle XIX i tres primeres del segle XX (Cela 1979). Per això, la percepció dels paisatges serà molt diferent de la dels viatgers romàntics, per la seva posició de productors. Per a la pagesia i els terratinents, el territori no representava un element de contemplació i oci, sinó que esdevenia un factor de producció. L'elecció de sembrar ametllers, figueres i garrovers a partir sobretot de la segona meitat del segle XIX i els canvis paisatgístics que en deriven no son resultat d'una elecció estètica, sinó econòmica: per obtenir beneficis i en altres casos i moments simplement per poder sobreviure.

La circulació entre les diverses parts de l'illa també era menor i, per tant, la societat estava més lligada als seus paisatges de proximitat. De fet, els viatgers que visiten l'illa a mitjan segle, com Sand (1842 [2013]) o Cortada (1845 [2008]), es queixen del mal estat dels camins i les carreteres i de la falta d'infraestructures que pateix l'illa. Les millores en aquest sentit que comencen a produir-se cap a les dècades finals de segle i les

inicials del següent, possibilitaran una major comunicació i interacció entre les diverses zones, sobretot amb la ciutat de Palma. Això possibilitarà una visió més integral de l'illa i no tan limitada als escenaris quotidians, tot i que seguiran predominant. Tanmateix, fins a l'arribada i la proliferació del cotxe, una cosa que no passa gairebé fins als anys setanta del segle XX, aquesta mobilitat no es veurà incrementada notablement i la velocitat a la qual s'observen els paisatges no creixerà. Per tant, bona part dels espais avui considerats naturals, com els paratges de la Serra de Tramuntana, gairebé no eren mai visitats per la majoria de la població si no era per necessitat.

Les descripcions i la forma de contemplar els paisatges dels viatgers tardarà a arrelar entre les capes més amples de la societat i es veurà limitada a les elits culturals. Fins a finals de segle no començaran a iniciar-se activitats de contemplació, coneixement i d'oci amb l'entorn, del tot diferent de les relacions dels pagesos amb el medi, ja que es donen entre classes acomodades i formades que normalment habiten a la ciutat i que han perdut aquesta relació diària amb els espais rurals i naturals. Entre aquestes destaca la pràctica excursionista, que de caràcter essencialment científic durant el segle XIX passarà a aparèixer com a pràctica esportiva a tombants de segle. Tanmateix, ambdues es fusionaran en uns primers moments i serà difícil distingir-les, ja que comparteixen l'interès per conèixer l'entorn amb l'oci (Valero 2001). Des del segle XIX també sorgiren pràctiques educatives, sobretot lligades a les ciències naturals i la geografia, que vindicaran un major contacte amb el medi i l'aprenentatge en aquest, un model educatiu impulsat a Mallorca per l'Institut Balear (1836) i figures destacades com Pons i Gallarza (1823-1894), Quadrado (1819-1896), Porcel (1869-1933) o Alcover (1854-1926) (Valero 2001).

Tot i que el turisme ja coneix una forta empenta en els anys trenta, les antigues formes predominants de concebre els paisatges no es veuran profundament afectades fins a l'arribada del turisme de masses en la segona meitat dels anys cinquanta. La forta emigració en les següents dècades del camp a la ciutat, no reduïda fins als anys noranta, allunyarà bona part de la societat i als emigrants de la resta de l'Estat de la quotidianitat rural. El turisme oferirà noves possibilitats i l'economia experimentarà un fort creixement en les dècades dels cinquanta i seixanta, a costa, clar, de la destrucció de certs paisatges. En unes primeres dècades, tot i algunes reaccions defensives que queden perfectament plasmades en l'obra de Llorenç Villalonga i els paisatges de la seva memòria; la majoria de la societat es veurà enlluernada per les millores econòmiques i l'obertura social i cultural que el turisme possibilitarà.

Fins a la dècada dels anys setanta, sobretot a partir de la primera crisi turística el 1973, la visió predominant vers el paisatge continuarà sent la productivista. La principal diferència entre com entenien els paisatges els pagesos del segle XIX i els constructors i hotelers del segle XX no radica en la seva vessant productiva, sinó en la seva explotació: mentre la pràctica dels primers sovint cuidava del manteniment de l'entorn, tractant de maximitzar la producció; la dels segons es reduïa a la ràpida obtenció de riquesa a qualsevol cost per al territori. No serà fins als anys setanta que començaran a arrelar els valors postmaterials entre la societat mallorquina (primer entre aquells grups més formats i conscients i després entre la resta), deixant d'entendre simplement com un espai de producció per entendre-ho com un lloc que cal preservar. Serà en aquest moment en què les descripcions romàntiques començaran a arrelar entre capes més amples de la societat, degut, en part, a la seva utilització com a reclam turístic.

Tot i aquesta conscienciació vers l'espai ja s'inicia en dècades enrere amb l'aparició d'algunes entitats naturalistes, no serà fins a l'aparició del Grup d'Ornitologia Balear (1973) i, sobretot, arran de l'ocupació de Sa Dragonera (1977) que assolirà una veu destacada. Tanmateix, aquesta conscienciació per la protecció dels paisatges vindrà essencialment per factors externs: primer per les descripcions dels viatgers i després per les conseqüències negatives derivades del turisme i l'explotació urbanística. Durant els anys setanta començaren a aparèixer diversos projectes urbanístics en espais d'especial interès natural que provocaran una gran reacció social. Llevat dels grups ecologistes i naturalistes, la reacció de la majoria de la societat no vindrà per qüestions ecològiques, que desconeixen, sinó per l'apreciació estètica d'aquests espais, és a dir, per la bellesa dels seus paisatges. Així doncs, el fet que aquests es vegin amenaçats genera una alarma social, i es converteixen en com diria Tuan (1979) "paisatges de la por". Un exemple d'això és la reacció que genera el documental gravat per la BBC *Majorca observed* (1968), que serà molt utilitzat en els seus inicis pel grup ecologista per conscienciar a la població. És evident que les imatges tenen un gran poder.

En gran part per aquesta reacció defensiva de caràcter local el discurs ambientalista i gran part de l'ecologista es fonamentarà sobre la idea del territori entès en clau identitària ("la nostra terra") com un recurs escàs que cal "salvar" (Valdivielso 2012), deixant de banda la petjada l'exportació de la petjada ecològica que aquest model genera en el temps i l'espai (Valdivielso 2010). Aquesta conscienciació, com hem dit, ve en gran part a través de les imatges, però també en els darrers decennis per aquells aspectes que afecten a la vida individual de les persones. El fet de què aquests espais naturals es vegin

reduïts i amenaçats inicià una pugna per la seva preservació (Duncan i Duncan 2001) i augmentà el seu grau d'apropiació social, una actitud antropocèntrica heretada de la tradició judeocristiana (Folch i Bru 2017: 45). Aquesta patrimonialització i museïtzació dels espais, iniciada en la part final del segle XIX mundialment (Nogué i Vicente 2001), no arribarà a Mallorca fins als anys vuitanta del segle XX, per també acabar esdevenint una mostra d'orgull. Cal tenir en compte que els espais “naturals” són de més fàcil fixació popular pel fet de ser més estàtics, mentre la ciutat sovint està en constant transformació (Lynch 2001: 10) i proliferen en ella els paisatges en “obres” (sobretot als afores de la ciutat). Nogué (2010b: 129) explica que la progressiva difuminació i pèrdua de delimitacions entre els diferents usos i funcions dels sòls, un procés molt estès a Mallorca, han generat un paisatge molt més complex i més difícil de percebre. Tot això però, possibilitarà l'existència de profundes contradiccions entre les consciències (amb gran valoració de les organitzacions ecologistes) i les pràctiques (alt grau de mobilitat amb vehicle individual –i generació de nombroses infraestructures derivades– i baix nivell de reciclatge) entre la societat mallorquina.

El retorn als pobles iniciat en la dècada dels noranta està relacionat amb aquest canvi de mentalitat, amb la recerca d'una tranquil·litat i bona salut associada als espais rurals i naturals. Tot i que aquesta associació entre la ciutat i la mala salut sigui una idea que ve des del segle XIX, en les darreres dècades s'ha estès entre tota la societat (Muñoz 2008: 81-82), en gran part gràcies a la potència de la propaganda i a les condicions de vida modernes, que generen un important estrès i un contacte mínim amb els espais no urbans. De fet, com mostren els mapes de tràfic, els paisatges de la quotidianitat són els urbans o derivats de la urbanitat (carreteres, zones industrials, etc.). En el cas de Mallorca, els paisatges més vistos diàriament es troben en l'eix Palma-Inca i en l'arc que dona la volta a Palma, i en menor mesura els eixos Palma-Manacor, Palma-Llucmajor i Palma-Calvià/Andratx. Aquesta falta d'espais “naturals” afecta a la salut mental segons alguns estudis, i per aquest motiu s'ha insistit en les darreres dècades en la importància del verd urbà com a element de prevenció (Sallent 2008: 343), encara molt poc estès a les ciutats de Mallorca.

Tot això fa que moltes persones tractin de fugir d'aquests paisatges quotidians en les seves estones d'oci. El gran “boom” de les pràctiques esportives en entorns “naturals” en les darreres dues dècades (excursionisme, ciclisme, curses de muntanya o barranquisme) n'és un clar exemple. També recentment han proliferat les tecnologies individuals, les càmeres digitals i les integrades avui en tots els mòbils, el que accentuarà

aquesta concepció del paisatge com un producte de consum, com un paisatge-objecte (Minca 2008: 222), a més d'expandir el caràcter pictòric del paisatge, ara ja en mans de tothom. Tot i que tots percebem de manera diferent els paisatges, la nostra forma de mirar-los està en gran part condicionada pels models artístics i culturals (Roger 2008: 67-68) i la majoria de nosaltres acabem contemplant i concebent els paisatges de forma semblant (Folch i Bru 2017: 41). Quantes fotografies gairebé idèntiques es repeteixen en els mateixos espais naturals? Això genera problemes, ja que aquest contacte superficial com a conseqüència de la fugacitat amb què passem (Hiernaux 2016) i el fet de partir com a consumidors, farà valorar els paisatges essencialment de manera estètica i des de la llunyania, sense tenir en compte el valor ecològic i cultural d'aquests espais.

2.1.4. La pressió humana sobre els paisatges.

Cada paisatge reflecteix una manera de viure, o dit d'altra manera, "cada societat té el seu paisatge, perquè cada territori és el resultat de transformar la matriu biofísica d'acord amb les necessitats i prioritats de cada àmbit sociocultural" (Folch i Bru 2017: 97). Les societats poden instal·lar-se de formes molt diverses sobre un mateix medi, com es posa de manifest en el cas de Mallorca. Els paisatges de l'illa han canviat radicalment des de l'inici de l'arribada dels primers humans. Tot i existir un gran debat sobre els primers pobladors, els primers a provocar un impacte real sobre els paisatges foren els talaiòtics (a partir del segle X a. C.) amb l'augment de la densitat d'ocupació i els primers tancaments (Guerrero *et al.* 2002). Seguidament, els romans, que conqueriran l'illa el 123 a. C., acabaran saturant l'illa ecològicament parlant, fins al punt de necessitar cinc segles per recuperar-se (Rullan 1997: 182). En canvi, l'impacte dels musulmans fou molt menor, sense arribar als límits naturals de l'illa, ja que tot i explotar intensivament l'entorn, només ho feren en zones concretes (Rullan 2002: 187). El seu impacte en el paisatge es conserva encara avui, amb tota una xarxa de construccions hidràuliques molt enginyoses.

La conquesta catalana-aragonesa (1229) significarà un nou canvi paisatgístic, amb l'expansió dels cultius de secà i la introducció de la trilogia mediterrània (blat, olivar i vinya) (Rullan 2002: 179). També es comença a produir-se un procés d'adaptació de terres per al cultiu, amb la construcció de les famoses marjades, un element que conforma un dels paisatges més arquetípics de Mallorca. No serà però, fins al segle XVIII que l'illa superarà els seus límits naturals de creixement a partir de la seva incorporació en els circuits comercials gràcies a l'exportació de l'oli, que permetrà superar els límits que

imposaven els cereals (Rullan 2002: 187). Amb tot això, es fa evident que la pressió humana sobre el territori i els paisatges no és una cosa recent, sinó molt anterior al segle XIX (Rullan 2002: 179).

Tot i això, és evident que durant els dos darrers segles ha augmentat de forma notable aquesta pressió, sobretot dels anys cinquanta del segle XX fins al present, degut bàsicament a l'augment demogràfic i de les activitats humanes i a la proliferació de les infraestructures modernes. Com hem exposat anteriorment, sovint s'ha idealitzat la Mallorca del passat, imaginant-la com una illa verge i paradisiàca fins a l'arribada del turisme de masses (en gran part per la mitificació literària i artística), un relat s'ha vist reflectit en estudis com el de Morey i els seus col·laboradors (1987). És evident que aquest fenomen provoca uns canvis radicals en els paisatges mallorquins, però cal tenir present que abans de la seva arribada ja es destrueixen certs paisatges i se'n modifiquen d'altres en favor dels interessos dels diversos grups socials.

La població de Mallorca es dobla en un poc més d'un segle, passant de 140.699 habitants l'any 1797 a 341.450 el 1950 (Institut Balear d'Estadística). Aquest gran creixement de la població per si mateix ja té repercussions sobre els paisatges, amb un augment dels antròpics. Tot i això, hi ha diferents impactes, des dels derivats de l'activitat agrària (menys negatius i que ajuda a modelar paisatges harmònics) fins als derivats de les explotacions (més negatius i que generen ruptures paisatgístiques). De fet, la tala d'arbres assolirà els seus màxims entre les dècades dels anys trenta i cinquanta del segle XX per l'augment del consum energètic (Rullan 2002: 198). Per això sovint s'ha afirmat que el butà salvà l'alzinar, ja que l'explotació del carbó a través de la tala d'arbres creava clarianes que afectaven greument a la flora i la fauna dels boscos (Rullan 2002: 198).

També cal destacar l'augment de les infraestructures, sobretot carreteres i camins ja en el segle XIX i les primeres tres dècades del segle XX. Si la xarxa viària de Mallorca era pèssima a inicis del segle XIX, la millora serà notable a partir de l'elaboració del primer Pla General de Carreteres el 1848, tot i que entitats com Foment del Turisme seguiran reclamant millores en els primers decennis de segle XX (Vives 2005: 84). A més, entre els anys setanta del segle XIX i els anys vint del segle XX es construirà una destacada xarxa ferroviària (Salmerón 2016). Els ports també s'eixamplaran i començaran a modernitzar-se pel creixement comercial i de viatgers (Cirer 2005). Tot això generarà nous paisatges fins aleshores desconeguts.

El turisme de masses a partir de la segona meitat del segle XX i progressiva l'arribada d'immigrants transformaran completament la relació entre individus i espai,

amb un clar augment de la pressió sobre el territori i els paisatges fins a xifres desconegudes. Dels 341.450 habitants del 1950 es passarà a 868.693 el 2017 (Instituto Nacional de Estadística), xifra a la qual s'hauria d'afegir els residents estrangers no empadronats amb els que es superaria el milió d'habitants, ja que els contractes d'electricitat ens mostren que com a mínim vivien 120.000-160.000 estrangers a l'illa el 2002 (Binimelis i Ripoll 2003: 254), una xifra que no ha parat d'augmentar.

En una primera etapa, des de la segona meitat dels anys cinquanta fins a la segona crisi turística (1990) aquesta pressió s'exercirà sobre Palma i la costa i serà estacional. Es concentrarà sobretot a Palma i l'àrea litoral com ja apuntava Quintana (1979), gran part de la qual gairebé no havia rebut gran pressió fins aleshores, tot i ja haver-hi petits nuclis de pescadors i de segones residències dels mallorquins. Els diversos plans per eixamplar la ciutat i disminuir la densificació només aconseguiran els seus propòsits breument i la ciutat tornarà a ràtios alts ben aviat. L'estacionalitat es deurà al turisme, per l'arribada de turistes i de treballadors en el sector de serveis en els mesos d'estiu. Aquest gran contrast entre la pressió de l'hivern i la de l'estiu permetrà a l'illa i als illencs descansar (en termes ecològics i socials).

L'aposta infraestructural realitzada en aquelles dècades serà clau per a la consolidació del model de mobilitat actual, basat en el transport privat. La xarxa ferroviària es veurà fortament reduïda en menys de dues dècades (del 1965 el 1981) (Salmerón 2016), mentre que s'aniran construint bona part de les carreteres que avui articulen l'illa. Aquest model és el que més disfuncions territorials i paisatgístiques provoca, sobretot en la perifèria de la ciutat (que es torna difosa) (Folch 2011: 157), un element que en el cas de Mallorca ha tendit a expandir-se cap a tota l'illa.

El canvi en les activitats també tindrà repercussions paisatgístiques, com analitzarem en el següent punt. La construcció es concentrarà a Palma i la zona litoral, on es passarà d'una construcció vertical durant els anys cinquanta i seixanta (amb un impacte paisatgístic més fort però menys reduït en l'espai) a una més horitzontal i extensiva a partir dels anys setanta i sobretot dels anys vuitanta (amb un impacte visual menor en primera instància, però major en termes generals). Tanmateix, ambdós tipus provocaran la destrucció de molts paisatges (visual i ecològicament), sobretot de la costa pel fet de ser més verges. Altres activitats lligades a la construcció, com les pedreres (fotografia 23) o els abocaments il·legals també tindran greus repercussions paisatgístiques, sobretot en zones de turons o muntanyes baixes amb molta menor protecció i valoració que la Serra de Tramuntana.

Dels anys noranta fins al present tornarà a augmentar la pressió humana com a conseqüència del nou desenvolupament turístic (només interromput l'any 2001) i la forta arribada d'immigrants dels anys noranta. Per la seva banda, els contrastos de les dècades anteriors s'aniran dissolent: les zones d'interior, poc afectades en el primer desenvolupament turístic i per l'emigració dels anys seixanta, rebran l'arribada de visitants i el retorn dels illencs per viure-hi; i la temporada turística s'anirà estirant en més mesos. Tot això portarà a un augment en l'Índex de Pressió Humana que passarà dels 772.402 habitants de mitjana el 1997 (primer any on es tenen referències) als 1.134.343 el 2017 (on s'arriba al màxim històric d'1.477.157 el 8 d'agost) i de cap més per sobre del milió a set mesos per sobre d'aquest i de dos mesos per sobre dels 900 mil a deu mesos per sobre d'aquests (estadística 1). La densitat de població es situarà clarament per sobre de la mitjana estatal amb 232 habitants per km² (Instituto Nacional de Estadística).

Tant les activitats d'aquestes persones com les infraestructures necessàries per a la vida diària repercutiran en els paisatges. El sòl urbanitzat augmentarà considerablement, sobretot pels nous habitatges (alguns destinats a lloguer turístic), ja que el nombre de places hoteleres serà molt menor. El mapa lumínic (mapa 9) ens mostra que gran part de la pressió sobre els paisatges es concentra en la línia Palma-Inca-Alcúdia, tot i que trobem focus repartits per tota l'illa, com a taques d'oli. De fet, el 2003 l'ús urbà passa de l'1% el 1956 al 5% el 2003 (Pons i Esteve 2003), un percentatge que no ha deixat d'augmentar en la darrera dècada.

Les infraestructures relacionades amb la mobilitat seguiran la mateixa pauta tot i el pla de recuperació dels ferrocarrils iniciat el 1994 i que ja ha reobert algunes línies. L'aposta pel transport privat no s'ha revertit, sinó que ha augmentat, amb la construcció de noves autopistes i carreteres o amb ampliacions. Això ha anat lligat a l'augment del parc automobilístic i del nombre de desplaçaments (un 55,7% entre 2001 i 2009 segons Seguí (2013)) pel retorn dels habitants als pobles i al nombre més gran de desplaçaments dels viatgers dins l'illa. Els cotxes de lloguer han augmentat considerablement en les darreres dues dècades, passant d'un turisme amb una petita mobilitat durant els anys seixanta i molt lligada a excursions en grup fins als vuitanta a una gran mobilitat individual. Aquest augment de la mobilitat i al grau més gran de visites, tant de turistes com de residents, a paisatges "naturals" també ha comportat un augment de la pressió sobre aquests, tant pel que fa a creació d'infraestructures com canvis en les línies, els colors i els sons. Un exemple d'això són els renous de cotxes i motos que afecten la Serra de Tramuntana per la carretera que va de Sóller a Pollença, amb afectacions sobre els

habitants (que ja han manifestat les seves queixes) i els animals que hi habiten. L'augment d'aquestes activitats també provoquen afectacions sobre les plantes i els sòls, a més dels fems que en moltes ocasions es tira directament enterra o en contenidors massa plens pel gran nombre de visites. També ha crescut la generació de residus, amb les conseqüències paisatgístiques de la necessitat de crear noves plantes de tractament com Son Reus; mentre que ha augmentat entre els residents la conscienciació vers el consum d'aigua i de sòl (Andreu *et al.* 2003: 66), aquells elements més visibles paisatgísticament i capaços de generar alarma social.

En tot cas, aquesta proliferació d'elements antròpics sobre els paisatges, com els plàstics, els ferros, les teulades o l'asfalt tenen greus conseqüències ambientals, sobretot perquè la seva impermeabilitat afecta a la canalització de les aigües (Folch 2011: 213). A més, el retrocés dels espais agroforestals tenen conseqüències negatives, no només per la pèrdua de paisatges i la ruptura de l'estructura territorial, sinó també per la pèrdua d'espais de captació de CO₂, de la biodiversitat o la lluita contra l'erosió dels sòls (Folch 2011: 222). En definitiva, tot això genera una degradació dels paisatges (Cancer 1997: 23-24) i un augment de la petjada ecològica, fins al punt de ser necessàries sis illes per a mantenir aquest model si aquesta no es pogués transmetre en l'espai (a altres indrets) i el temps (a altres generacions) (Murray 2000). L'illa és habitable bàsicament per això, però no és insostenible ecològicament (Riutort i Valdivielso 2004). La pressió humana no només es deu al turisme, però els turistes han acabat convertint-se en competidors dels locals en el consum energètic, l'ús de les carreteres o la generació de residus.

Els principals problemes ecològics actuals de Mallorca també tenen impactes paisatgístics: l'elevat consum i la gestió de l'aigua, deguda al creixement demogràfic i al turisme; la pèrdua de sòl per la desertització, deguda a la roturació, els incendis, les tales massives, el pasturatge abusiu i l'abandó del correu; i el consum d'espai natural a causa de les urbanitzacions, les segones residències, les parcel·lacions agràries o els abocaments (Lluch 1997: 97). Per la seva banda, el canvi climàtic és difícil de detectar a Mallorca i sobre els seus paisatges per la manca d'antiguitat de les estacions (Guijarro 2001) i perquè els canvis han vingut principalment com a conseqüència de les accions locals (derivada dels abocaments, la construcció, les explotacions, etc.), en algunes ocasions de forma involuntària o inconscient, però amb clars impactes sobre els paisatges.

2.2. Els paisatges en l'economia i la política. Producció, destrucció i conscienciació.

2.2.1. Els paisatges i l'economia.

La relació entre paisatge i economia és més important del que pot semblar a priori, ja que tota activitat econòmica es produeix en un espai concret i guarda una estreta relació amb aquest per l'ús que se'n fa de l'espai o la funció que té aquest en cada sistema econòmic. En el darrer segle i mig, Mallorca ha experimentat una transformació econòmica més important que des de l'arribada dels seus pobladors i és per aquest motiu que aquesta etapa, que no només es pot reduir a l'arribada del turisme de masses, resulta tant interessant. A dia d'avui encara es pot observar a través dels paisatges les diferents etapes econòmiques dels darrers segles i aquesta transformació, tot i que aquesta heterogeneïtat paisatgística, que assumeix els seus màxims en el primer terç del segle XX, tendeix cap a una complexitat que deriva en homogeneïtat. Dit d'altra manera, del monocultiu cerealístic de l'Antic Règim s'ha passat al monocultiu turístic actual (passant per una etapa de diversificació econòmica i agrícola) i del paisatge productiu (orientat primer a la subsistència i després al comerç) s'ha passat al paisatge com a producte de consum.

Com ja hem comentat, no serà fins al segle XVIII en què Mallorca començarà a superar els seus límits naturals de creixement, gràcies a la producció oleica que permetrà l'inici d'una interacció comercial fluida amb l'exterior. Tanmateix, durant aquest segle i bona part del següent, ens trobarem davant d'una economia orientada a la subsistència. No serà fins al segle XIX en què es produiran importants canvis econòmics. Aquest segle serà una etapa de transició entre un monocultiu cerealístic orientat a la subsistència i un policultiu que combinarà la subsistència i l'exportació. Els conreus experimentaran una important transformació al llarg d'aquest segle i alguns dels nous paisatges que constituïran esdevindran tòpics paisatgístics que ens han arribat fins al present, com és el cas dels ametllers florits sobre un camp de cereals.

El nou model agrari no començarà a imposar-se fins la segona meitat del segle XIX amb el retrocés relatiu del gra i l'oli i l'expansió dels nous cultius orientats clarament a l'exportació (Manera 2001: 128). Aquest no serà un procés ràpid, sinó que durarà al menys tota una generació, amb interrupcions per moments de crisi on es retornarà a l'economia de subsistència (Cela 1979). Les produccions frumentàries i oleiques conviuran durant aquestes dècades amb els ametllers, figueres, vinyes, cítrics, hortalisses

i la ramaderia porcina (Manera 2001: 113). Aquesta transició anirà acompanyada de transformacions socials, econòmiques, territorials i, evidentment, paisatgístiques.

La vinya, un cultiu minifundista, encetarà un procés d'importants canvis en l'ordenació territorial, amb l'extensió d'una pagesia de petita propietat, que sobretot a través de l'ametller, però també la figuera i el garrover, que s'anirà estenent fins que als anys trenta del segle XX assolirà els seus màxims (Cela 1979). L'ametller, a diferència de la vinya, es podrà combinar amb el cereal per assegurar un cultiu de subsistència, no estarà sotmès a càrregues feudals i no serà tan dependent d'un únic mercat exterior (Manera 2001). La producció agrària d'ametlla, figues o cítrics creixerà durant aquesta època i a inicis del segle XX l'illa tindrà un paper definit en el mercat europeu com a productora de gèneres agrícoles, aliments transformats i certs articles industrials (Manera 2001: 300).

Aquesta apertura possibilitarà la proliferació de nous cultius, sobretot lligats als regadius, que esdevindran importants econòmicament i paisatgísticament en zones com Palma, Sa Pobla o Campos durant el darrer terç del segle XIX fins a assolir el seu apogeu també en els anys trenta del segle XX (Cela 1979: 298). Aquesta gran parcel·lació (de finques entre 1 i 5 hectàrees sobretot) que s'estendrà sobretot en les zones de pla (a la muntanya i les zones més àrides continuaran molts de latifundis) es perllongarà fins als anys cinquanta del segle XX i resultarà bàsica per a molts dels processos territorials i paisatgístics que s'estenen fins al present, com veurem posteriorment.

A tot això cal sumar un cert desenvolupament industrial i turístic que també es dona cap a tombants de segle i que ajudarà consolidar una economia diversificada. La millora de les infraestructures resultarà essencial per portar a terme aquestes transformacions, amb la millora de la xarxa de camins, ports i vies ferroviàries, el que permetrà cosir totes les produccions agrícoles i industrials i possibilitar l'arribada de turistes. Els paisatges naturals quedaran relativament al marge d'aquest procés, per la seva manca de productivitat o les dificultats per accedir-hi, i només alguns es veuran afectats per la construcció dels primers hotels i segones residències sense cap tipus de planificació ni regulació. En els paisatges rurals cal destacar la proliferació de sínies i sobretot d'un tipus singular de molins per extreure aigua que només es donarà a Mallorca, els coneguts com a molins de ramell (fotografia 18). Aquests, que es desenvoluparan en la segona meitat del segle XIX es multiplicaran per les hortes primer de Palma i després de Campos fins als anys trenta del segle XX, per després retrocedir i degradar-se (Rosselló Verger 1964: 242), però també per convertir-se en un element arquetípic del paisatge

mallorquí, fins al punt de ser considerat per José María Salaverria (1933: 35), que visita l'illa als anys trenta, l'element característic del paisatge mallorquí.

Aquest paisatge tan divers és el que retratarà el geògraf Maria Rosselló Verger (1964) en el seu mapa comarcal de Mallorca, que tot i realitzar-se durant el primer boom turístic, es basa sobre les delimitacions preturístiques. El mapa comarcal elaborat pel seu successor només quatre anys després, Bartomeu Barceló (1969), ja incorporarà una nova comarca, el Pariatge (a la zona d'Andratx i Calvià) sorgida d'aquest desenvolupament turístic i que pren homogeneïtat paisatgística i economia a través d'ell. Aquesta diversitat paisatgística serà, com hem vist, la clau del gran prestigi internacional del que gaudirà el paisatge mallorquí (Mayol 2005). Una diversitat de la qual també gaudirà la ciutat de Palma, amb una clara identificació dels barris amb les activitats econòmiques que s'hi produeixen, però que començaran a dissoldre's amb la creació dels nous eixamples des dels inicis del segle XX (fotografia 10).

A partir de la segona meitat del segle XX aquesta diversitat paisatgística anirà en retrocés per anar esdevenint complexitat primer (per la mescla de paisatges, d'usos i de funcions) i homogeneïtat després (per convertir-se en paisatges urbans o derivats amb el turisme com a punt en comú). La majoria d'autors coincideixen en senyalar el fenomen turístic com la causa principal, ja que trastocarà completament les estructures econòmiques i socials i els paisatges anteriors al seu desenvolupament (Picornell 1978). El turisme és anterior als anys cinquanta, però la seva modalitat moderna, el turisme de masses, comportarà un impacte molt més fort sobre els paisatges que l'anterior. En general, implicarà el sorgiment i la proliferació de nous paisatges de caràcter urbà o derivats de la urbanitat que es superposen sobre els anteriors: periurbans (construcció dels elements urbans als afores dels nuclis urbans), rururbans (elements urbans a les zones rurals) i vorourbans (elements urbans que soterren gairebé els elements rurals).

En una primera etapa, que va des dels anys cinquanta fins a finals dels anys vuitanta, les transformacions paisatgístiques derivades de la transformació econòmica iniciada per l'adveniment del turisme afectaran essencialment a l'àrea litoral de Mallorca. Per primera vegada els paisatges costaners esdevindran rendibles, un canvi substancial, ja que fins al moment no havien gaudit de valor econòmic per la impossibilitat d'extreure'n producció agrícola o ramadera. Mallorca s'oferirà durant el primer desenvolupament turístic a través del mar, el sol i la sorra, tres elements que tot i no ser únicament singulars de Mallorca, formen part d'un paisatge concret que esdevindrà tòpic internacionalment. Curiosament, aquells paisatges més textuats i pintats (els

hivernals/primaverals i de la Costa Nord) que hem analitzat anteriorment no compliran un paper rellevant en aquest primer desenvolupament, sigui per la seva valoració estètica o per la seva orografia, tot i que serviran com a element diferenciador vers la resta de competidors vacacionals.

Un tret característic d'aquesta primera etapa, que s'estendrà gairebé fins a finals dels anys vuitanta, és que els nous paisatges turístics seran clarament identificables com a conseqüència d'aquesta concentració en aquests escenaris concrets, deixant de banda l'interior de l'illa. Onofre Rullan (2002), que divideix el desenvolupament turístic en tres booms, utilitza una sèrie de fòssils guies, que vendrien a ser elements del paisatge, per resseguir aquest procés. Per al primer boom (1955-1973), els dos fòssils guies serien el bloc de pisos a l'exemple de Palma i l'hotel en la seva versió turística, mentre que en el segon (1973-1990) en serien els adossats i els apartaments en la seva versió turística. Tots aquests elements tenen un punt en comú: la seva urbanitat.

Aquells hotels verticals dels anys seixanta, amb un impacte més reduït sobre el paisatge que els seus successors (apartaments o segones residències), possibilitaran l'aparició d'una nova classe econòmica, els empresaris hotelers, que gaudirà d'un pes important en l'economia mallorquina durant les següents dècades, com ja ha explicat Joan Amer (2006). També dels empresaris constructors i immobiliaris, que si en un primer moment compartiran interessos amb els hotelers, acabaran per separar-se i fins i tot arribar a confrontar-se després de la primera crisi turística. De fet, part del sector hotelier començarà a conscienciar-se dels efectes negatius d'aquest model quan l'oferta de sol i platja comenci a saturar-se i començarà a vindicar la necessitat de mantenir aquesta diversitat paisatgística per a poder diversificar l'oferta turística. Tanmateix, el sector més perjudicat serà l'agrícola, ja que perdrà pes relatiu progressivament, i la gent que treballava el camp es veurà progressivament obligada a canviar de sector; mentre que l'activitat industrial s'haurà d'adaptar totalment a l'activitat turística i constructora, però també tendint a la baixa.

En aquesta etapa sorgiran uns tipus de paisatges desconeguts fins aleshores, els paisatges turístics. El turisme és segons Hall (2006) la primera força urbanitzadora directa i indirectament, el que tindrà repercussions sobre els paisatges. En alguns casos els nous paisatges turístics es combinaran amb els anteriors (nuclis de pescadors i/o de segones residències dels mallorquins) i en d'altres generaran un paisatge completament nou (superposant-se sobre platges o cales verges). Barceló (1980: 38) descriu el paisatge turístic com aquell que “es caracteritza per les instal·lacions dedicades a l'allotjament

temporal i l'acolliment d'una població en vacances" i "on els seus habitants viuen fonamentalment del turisme", posant d'exemple clar el cas de Calvià. També podria definir-se com aquells amb "gran capacidad de acogida situados en el litoral, cuyo principal atractivo es precisamente su costa" (Socías 2001: 171). Aquesta tipologia serà la predominant d'aquesta primera fase, esdevenint un paisatge identificable i delimitable, fins al punt de fer néixer la nova comarca que proposa Barceló (1969). A partir del segon boom el sorgiment d'una construcció més extensiva obrirà el pas cap a el sorgiment de paisatges més complexos, tot i que encara identificables pel fet de construir-se en nuclis urbans o amb noves urbanitzacions.

Indirectament també contribuirà a la proliferació de paisatges urbans o derivats de la urbanitat per la creació d'unes infraestructures imprescindibles per al seu desenvolupament. Aquestes tindran importants afectacions sobre tots els paisatges preexistents. Afectaran els paisatges urbans perquè els obligaran a fer remodelacions i adaptacions, com queda palès en la nova façana marítima de la ciutat de Palma; als paisatges rurals perquè bona part de les infraestructures com les autopistes de Ponent, Inca o l'aeroport es construiran sobre aquests; i als naturals perquè per poder ser contemplats i gaudits serà necessària la creació d'infraestructures per poder accedir-hi i estar-hi, com queda reflectit en la xarxa de carreteres que connecta els pobles de la Serra de Tramuntana. Aquests últims, amb cap utilitat econòmica anteriorment (només en les zones baixes on les marjades possibilitaven el conreu sobretot de l'olivar), començaran a convertir-se en béns de consum pel seu atractiu estètic i començaran a ser visitats per milers de persones que generaran una gran pressió i estrès sobre els seus ecosistemes (Bauzá 2010: 359). En gran part això es deurà a la gran publicació que fan l'administració franquista i diverses entitats econòmiques des dels anys quaranta i cinquanta amb documentals, fotografies o guies de viatge, veient ja el potencial turístic d'aquests espais (Vives 2005: 532). De fet, no és casualitat que aquell turisme de més poder adquisitiu i els hotels de més categoria es concentrin des dels inicis en els pobles de la Serra de Tramuntana, amb nombre de turistes francesos i belgues molt major que a la resta de l'illa, on les principals nacionalitats seran l'alemanya i la britànica i d'un perfil econòmic més modest. El mateix succeeix amb el preu de sòl, molt més elevat a pobles com Banyalbufar, Deià o Valldemossa respecte a la resta de l'illa.

Un altre conseqüència indirecta de les activitats turística, constructora i immobiliària serà el sorgiment i expansió de noves activitats extractives, en la seva majoria pedreres a cel obert que destruiran i faran irrecuperables els paisatges anteriors

per les seves mossegades a les muntanyes i turons. L'abandonament de les activitats agrícoles també implicarà la pèrdua o degradació de paisatges rurals singulars, però també d'elements construïts en aquests, com els ja citats molins de ramell, dels que gairebé no se'n conserva cap avui en dia en bon estat, les cases de neu o els forns de calç, ja que han deixat de reportar benefici econòmic directe (només estètic).

En aquesta primera etapa els diferents sectors viuran enlluernats pels beneficis del turisme, prioritzant la majoria de vegades el guany immediat per sobre de la conservació del patrimoni paisatgístic. Considerar alienes aquestes activitats al medi en el que tindrà greus conseqüències: el sorgiment de paisatges involuntaris, no planificats i com a conseqüència d'accions aïllades. Que siguin involuntaris no vol dir que no tinguin responsables i aquests foren essencialment en aquesta primera etapa els tres sectors que hem citat anteriorment i l'administració per optar per un model de mobilitat basat en la destrucció territorial i paisatgística.

Amb tot això, Mallorca viurà durant aquestes quatre dècades un alt ritme de mutació territorial i paisatgística desconegut fins aleshores i només alentit durant la primera crisi turística (Rullan 2007: 36). El més destacat serà l'important creixement dels paisatges urbans i paraurbans (derivats dels urbans): la superfície urbana es multiplica per dos entre 1956 i 1973 i es tornarà a doblar fins a l'any 2000 (Rullan 2007: 36). Però l'augment dels paisatges urbans no només quedarà reduïda al sòl, ja que diversos elements que formen del que considerem urbanitat no tindran constància en l'ús del sòl, però si visualment, com els pals i les línies de tensió o les tanques publicitàries. Aquestes darreres tindran especial importància en aquestes dècades, ja s'escamparan per tot arreu, sobretot a les àrees periurbanes i al costat de les carreteres. També els espais situats entre les grans carreteres, que de paisatges rurals s'acabaran convertint en paisatges vorurbans, devorats per aquests amb l'expansió d'aquestes i reduïts a illots en un mar d'urbanitat. N'és un exemple clar tota la Via Cintura de Palma, que entre les dècades dels setanta i vuitanta constituirà un nou paisatge al voltant de la ciutat.

El nou model econòmic basat en el turisme sotmetrà a l'espai a la seva lògica (Artigues 2006: 121) i determinarà la forma dels paisatges. Des dels anys cinquanta es començarà a parlar de Mallorca com una ciutat difosa, però no serà fins als anys setanta que aquesta idea s'aplicarà a la resta de l'illa, amb una idea que plantejarà Josep Melià (1972) i que desenvoluparà acadèmicament Albert Quintana (1979). Cap dels dos es centra en els paisatges directament, però de manera indirecta sí. Melià (1972) a través de la utilització del terme ciutat-regió anticiparà que "tota Mallorca constituirà una gran

ciutat a les quals les ciutats actuals, pobles i urbanitzacions quedaran convertides en barriades i nuclis de població integrats en l'àrea metropolitana". Quintana (1979) descriurà Mallorca com una àrea globalment urbana, prenent com a referència la gran expansió urbana entre el corredor Palma-Inca. Així doncs, ambdós plantegen indirectament aquesta expansió dels paisatges urbans, periurbans, vororubans i rururbans que des dels anys cinquanta creixen a un ritme insòlit.

En tot cas, els canvis paisatgístics d'aquesta primera etapa seran destacats i començaran a obrir el procés cap a la complexitat paisatgística que avui predomina. Tot i així, l'interior de l'illa es veurà menys afectat i no serà fins a la següent etapa on s'igualarà amb la resta de l'illa. Tanmateix, aquell mite de la Mallorca profunda fent referència a la zona interior que conserva l'essència de l'illa, tot i que molt arrelada (fins i tot en els estudis de la pròpia Conselleria de Turisme) s'anirà dissolent, ja que en aquesta primera etapa molts de camps seran abandonats i els paisatges començaran a degradar-se o perdre's. Aquest augment de la complexitat també es veurà reflectida a Palma, amb el creixement que experimentarà amb l'arribada de nous habitants i el sorgiment de noves barriades a la zona periurbana. Aquests, a diferència dels anteriors, no tindran cap cohesió paisatgística i per això es veurà el centre de la ciutat, com succeeix amb l'interior de l'illa, com aquell que guarda l'essència de la ciutat. Tanmateix, això no és cert, ja que tot i que estèticament es mantingui, els usos i funcions d'aquests barris queden completament diluïts. La ciutat creixerà a un alt ritme en aquestes dècades i arribant a superar el nombre d'habitants respecte la resta de l'illa, tot a costa de devorar els paisatges rurals de la perifèria, que es convertiran en urbans, periurbans o vorourbans (fotografia 24). També sorgiran paisatges marginals, aquells que la publicitat no mostrarà i que les institucions tractaran d'amagar, en aquestes perifèries i molt lligats a la immigració i a la pobresa i molt menys cuidats que els paisatges del centre.

La segona fase de la segona etapa s'iniciarà en els anys noranta amb el que Rullan (1997) ha anomenat tercer boom turístic i s'estén fins avui, alentint-se només durant els primers anys de segle XXI i durant la crisi econòmica iniciada el 2008. Aquesta fase es caracteritzarà per aprofundir en els processos iniciats durant la primera fase, sobretot pel que fa a la complexitat del paisatge, que derivarà en homogeneïtat definitivament. Això serà degut bàsicament a l'augment tant quantitatiu com zonal dels paisatges rururbans (afectant ja de manera directa a les zones d'interior) i per la constitució d'un paisatge turístic global amb característiques diferents de l'anterior. Ambdós elements estan connectats i formen part d'un mateix model econòmic com veurem a continuació.

L'extensió dels paisatges paraurbans augmentarà en aquesta etapa i s'estendrà per primera vegada de manera homogènia per tota l'illa, afectant ara a les zones interiors que havien quedat més al marge durant la primera fase. De fet, l'expressió visual del tercer boom turístic serà l'edificació del camp (Rullan 2002: 219). La pressió urbanitzadora s'estendrà homogèniament per tota l'illa a partir dels anys noranta, en gran part a conseqüència de la publicació de la Mallorca profunda com aquella que guarda l'autenticitat i associant-la a la calma i un estil de vida més pur. Tanmateix, les influències culturals i socioeconòmiques d'aquests nous residents seran molt diferents de les tradicionals d'aquestes zones i començaran un procés de tancament de les finques que xocarà amb els usos i passos tradicionals, provocant en alguns casos enfrontaments (Seguí 2006: 36). També creixerà l'especulació, sobretot arran del sorgiment de les noves formes d'allotjament, el lloguer turístic (regular i no regulat), que proliferarà en les darreres dècades fins a esdevenir un dels problemes més grans en l'actualitat.

Des del cel es pot observar com moltes de les finques rurals disposen d'una casa o se n'està construint una. Un dels principals impactes paisatgístics d'aquestes noves edificacions respecte a les cases anteriors és que tant estèticament com funcionalment són completament diferents. No s'utilitzen els mateixos materials ni es segueixen les mateixes formes i impliquen la construcció d'infraestructures associades (camins, aparcaments, línies de tensió, plaques solars, etc.); i tampoc no tenen les mateixes funcions, ja no serveixen per guardar-hi la collita i les eines o per dormir-hi els camperols, sinó per habitar-hi persones que normalment treballen a la ciutat o per residir-hi turistes. No és cap secret la moda de viure o allotjar-se a zones rurals, però aquestes persones no són conscients de què el seu xalet està provocant un greu impacte i transformació paisatgística. Aquest procés, a l'alça, només serà interromput per la crisi econòmica, i en el 2017 i 2018 la construcció de cases en sòl rústic ha retornat a les xifres del boom immobiliari, sense haver distincions entre els municipis d'interior i la costa (*Última Hora* 29/05/2018).

Aquest procés acabarà per sentenciar un paisatge rural mallorquí que ja portava dècades en crisi. De subproducte no valorats de la feina al camp, el manteniment dels paisatges passarà a ser una externalitat per no reportar benefici als seus conservadors per la manca de rendes agràries (Mayol 2005: 27). De fet, la majoria dels aliments consumits a Mallorca no provenen de la producció interna, sinó que són importants. En canvi, aquests paisatges, venuts per la publicitat al turisme i als residents, els hi resulten gratuïts als sectors econòmics imperants. Per això, les possessions s'abandonaran o acabaran

convertides en xalets amb jardí (Mayol 2005: 32). La conservació del paisatge rural té com a eix central l'agricultura, i ni l'agricultura a temps parcial ni la recreativa poden mantenir aquesta model. En l'àmbit forestal, la pèrdua de rendes per l'explotació forestal, amb la disminució clara de les serradores, provocarà un gran augment de la massa forestal (sobretot de l'alzinar i el pinar) (Bervierla 2010: 549), el que provocarà més arbres deformes, més carregats de llenya, impactes sobre la flora i la fauna, més risc d'incendis i, en definitiva, posar en perill el manteniment d'aquests paisatges boscosos (fotografia 22).

L'altre canvi substancial succeït en aquesta etapa, tot i que el procés ja venia d'abans, és la reconfiguració dels paisatges turístics. Aquests deixaran de ser només aquells destinats a l'allotjament per incorporar tots aquells visitats de forma massiva i publicitats fins a l'extenuació, esdevenint en alguns casos paisatges aglomerats (fotografia 25 i 26). Aquests paisatges turístics nous s'aniran expandint immersos dins dels paisatges urbans o rururbans tradicionals o moderns o més aviat modificant-los i imposant la nova lògica sobre aquests. Dotze municipis de Mallorca ja tenen més places turístiques que habitants (*dBalears* 26/05/2018). En gran part això es deu a l'estratègia de diversificació turística iniciada des de l'administració i els principals sectors turístics a partir dels anys noranta, veient i explotant els paisatges com un recurs turístic més i promocionant una Mallorca suposadament desconeguda i verge que queda palesa en la campanya "Un hivern a Mallorca" del Foment de Turisme el 1981.

En els darrers anys han crescut la venda d'experiències turístiques basades en el paisatge i campanyes per atreure turistes alternatius molt relacionades amb aquests, com el cicloturisme, el turisme de muntanya o l'ecoturisme. Els paisatges es convertiran definitivament en un bé de consum més, i la societat i el turisme seran incitats a consumir paisatges (Folch i Bru 2017: 129). Amb tot, es fomenta "un turisme amb escassa capacitat per comprendre el que visita" (Folch i Bru 2017: 133). Les enquestes turístiques detecten com les expectatives dels viatgers depenen essencialment de les imatges previsualitzades. Tot i que el paisatge és un dels elements més visitats pels turistes, aquestes mateixes enquestes mostren com part d'aquests comencen a ser conscients de l'excessiva comercialització, massificació i urbanització d'aquests espais.

Tot això contribueix a generar uns paisatges cada vegada més homogenis, un paisatge turístic. On més s'està reflectint aquesta homogeneïtat és en el cas de Palma: mentre la ciutat intenta promocionar aquells paisatges singulars i característics de la ciutat, cada vegada proliferen més els paisatges globals pel fet que en cada ciutat es troben

les mateixes botigues i restaurants, tant pels mateixos establiments comercials com pels mateixos serveis. Aquesta impressió no només és visual, sinó que es basa en xifres reals: des de 1970 la diversitat d'establiments comercials ha caigut fins a la meitat com a conseqüència de l'especialització en el sector serveis (Mestre 2016: 242). Això contribueix a perdre la identitat i singularitat dels paisatges urbans i ha convertit la ciutat en un paisatge homogeni. L'Associació per la Revitalització dels Centres Antics (ARCA) porta temps criticant aquesta situació indirectament i recentment ha denunciat la proliferació de cartells i rètols al centre històric i ha exigint a l'Ajuntament de Palma que els retiri (Última Hora 03/04/2018).

Aquests dos processos ocorreguts sobretot des dels anys noranta ha augmentat el procés iniciat en les dècades anteriors i que acaba configurant un paisatge molt complex, per la dissolució entre paisatges urbans, rurals i naturals i per la mescla d'usos i funcions. Un exemple d'aquesta situació es troba a la zona periurbana de Palma, on des dels anys vuitanta sorgeixen els paisatges en obres, en constant remodelació per la construcció de noves infraestructures. La disminució de la macrocefàlia de Palma (del pes relatiu respecte de la resta de l'illa) també senyala aquest efecte. De fet, d'aquelles comarques funcionals ja només en resten uns paisatges cada vegada més desfigurats. Mallorca a través de l'economia turística ha realitzat un canvi radical en perspectiva històrica (Rullan 2002: 212) i ha esdevingut un territori urbà on els paisatges tendeixen a convertir-se en urbans o paraurbans amb el turisme com a element homogeneïtzador, mentre els paisatges rurals i naturals que encara es conserven resten com a simples espais d'oci i de consum. Tot això genera un paisatge molt més complex, de transició i sense una separació nítida, "el que ens obliga a preguntar-nos sovint [...] si no haurem canviat realment de lloc, de país (Nogué 2010: 129).

2.2.2. Els paisatges i la política.

Els paisatges solen donar una visió de les polítiques ambientals adoptades en les darreres dècades, ja que el modern model econòmic i territorial ha obligat a regular-los i gestionar-los. Mallorca encara no disposa de polítiques ni lleis paisatgístiques definides, ni cap centre o àrea d'anàlisi i gestió en aquest sentit, com si succeeix a altres territoris com Catalunya. Això no vol dir que no hi siguin presents en la legislació, les mesures administratives o el debat polític, però ens obliga a cercar la seva relació en altres espais, sobretot en les lleis de protecció i gestió dels espais naturals, d'ordenació territorial i

d'ordenació turística. Per aquest motiu, representa probablement el punt més complicat, ja que moltes lleis i mesures afecten directa o indirectament als paisatges i resulta impossible tractar-les totes.

Durant el segle XIX i bona part del XX no hi ha legislació sobre l'ordenació territorial. Les primeres lleis de tombants de segle són bàsicament d'Eixample i extensió (1892) i de Sanejament i de millora interior dels municipis (1895). Aquestes tenen per objectius regular el creixement de les ciutats i millorar la salut urbana. A mesura que avanci el segle XX aquestes lleis esdevindran insuficients per resoldre el creixement demogràfic i urbanístic que s'està experimentat arreu de l'Estat i en el cas de Mallorca. És per això que el 1956 s'aprovarà la primera Llei de Sòl i ordenació urbana, una disposició molt general per tractar de començar a planificar l'ús del sòl. Tanmateix, es tracta d'una normativa molt generalista que no incideix en la pràctica real, deixant la porta oberta a la creació de plans i normatives regionals i locals. Entre els objectius ja destaca "la protecció del paisaje" i "la conservació del medio rural", tot i que sense disposar la forma de fer-ho (BOE 135 de 14 maig de 1956).

Així doncs, la gestió de l'espai, i indirectament dels paisatges, seguirà en mans dels municipis. Aquesta dependrà de les activitats dels seus habitants (construcció d'habitatges o segones residències, parcel·lació de les terres, etc.) i només en el cas d'aquelles edificacions més grans, com en el cas dels hotels, serà necessària una normativa que els mateixos hotelers i constructors adaptaran als seus interessos (Seguí 2006: 155). Els impactes paisatgístics d'aquesta primera etapa (entre els anys cinquanta i vuitanta) són importants, sobretot a partir de la dècada dels anys cinquanta, ja que suposen la degradació de certs espais poc afectats per l'edificació; però perfectament identificables i delimitables, una característica que es perdrà a mesura que avanci la construcció expansiva a partir de finals dels anys setanta i de la dècada dels vuitanta.

La discussió territorial es convertirà a Mallorca en el tema de debat polític més transcendent des dels inicis de la democràcia per la ràpida conscienciació de la societat mallorquina (Rullan 2011: 404). A partir dels anys setanta esclatarà un fort conflicte territorial amb el sorgiment d'una forta contestació social vers diversos projectes urbanístics en zones d'alt valor ecològic i paisatgístic. Per això no resulta estrany que la primera llei aprovada pel parlament autonòmic sigui la d'Ordenació i Protecció d'Àrees Naturals d'Especial Interès (1984). Rullan (2011) creu que des de llavors s'han intercalat dues tradicions politicoterritorials a priori contraposades: una de caràcter proteccionista que opta per la contenció del creixement i la protecció de determinats espais; i l'altre de

caràcter desenvolupista, que aposta pel creixement infraestructural i econòmic. Aquest element reforça la idea que sostenim de Mallorca com l'illa dels contrastos, també en el pla polític, ja que en aquest es concentren els interessos econòmics dels diversos sectors, en ocasions confrontants, com succeeix entre hotelers i constructors a partir dels anys vuitanta.

Aquells dos espais que primer es tractaran d'ordenar seran els naturals i els litorals i/o turístics. Pel que fa als primers, els antecedents sobre la protecció dels espais naturals de Mallorca es remunten a principis de segle. Després de la mort de l'Arxiduc Lluís Salvador (1847-1915), el 1916 Miquel dels Sants Oliver proposaria la declaració d'un parc nacional sobre les seves finques de Miramar. Aquesta idea seria recuperada en diverses ocasions, en la dècada dels vint, dels quaranta i dels cinquanta sense arribar a cap port i amb l'oposició de gran part dels propietaris i els ajuntaments (Mayol 2010: 638). No seria fins al 1972 que Gabriel Alomar impulsaria la declaració de la Serra de Tramuntana sota la figura de "Paisaje histórico-artístico y pintoresco", una declaració summament romàntica però que a efectes pràctics no significaria res fins que el Pla Provincial (1973) no protegís alguns indrets i la Llei d'Espais naturals protegits (1975) disposés que aquests espais havien d'esdevenir parcs nacionals.

Aquesta concepció pròpia de la cultura franquista, romàntica i amb clara vocació propagandística i promocional, progressivament anirà sent substituïda per una visió més modernitzadora, científica i conscient en termes ecològics amb l'arribada de la democràcia. En aquest sentit, la tasca de l'Institut per la Conservació de la Natura durant els anys setanta i vuitanta serà clau per inventariar molts d'espais, no només la Serra de Tramuntana, que acabarien esdevenint espais protegits. Però caldria esperar fins a l'arribada de l'autonomia (1983) per començar a protegir el territori de forma efectiva. La Llei d'Ordenació i Protecció d'Àrees Naturals d'Especial Interès (1984), ja esmentada, donaria al Govern balear la capacitat d'intervenir per protegir determinats espais (i els seus paisatges) amenaçats per projectes urbanitzadors. La llei s'aplicaria a diversos casos concrets fins a l'arribada de la Llei d'Espais naturals (1991), aprovada pels grups de l'oposició (Partit Socialista de les Illes Balears, Partit Socialista de Mallorca, Entesa de l'Esquerra de Mallorca) i un diputat disconforme d'Unió Mallorquina i rebaixada l'any següent per la coalició formada pel Partit Popular i Unió Mallorquina, aturaria definitivament l'especulació sobre aquests espais i tractaria d'aplicar la Llei (1989) de conservació d'espais naturals i de la flora i la fauna silvestres (de caràcter estatal).

En l'explicació dels motius ja es senyalen la importància “dels seus valors naturals o paisatgístics” i la “necessitat i urgència de dotar el patrimoni natural i paisatgístic [...] d'un règim urbanístic protector que en faciliti la conservació i n'impedeixi la degradació” (BOIB 31 de 9 de març de 1991). Una de les dues categories rep el nom d'Àrees Rurals d'Interès Paisatgístic, mentre l'altre es defineix com Àrees Naturals d'Espcial Interès. La primera fa referència a aquells espais modificats harmònicament pels pagesos amb un gran valor paisatgístic, mentre la segona en teoria a aquelles formacions naturals, tot i que amb una concepció molt estètica d'aquests espais. De fet, en ambdues el sòl queda definit com no urbanitzable i en cap de les dues es podrà construir sobre penya-segats, roques o prominències, edificis de més de dues plantes, no hi podrà haver elements com esteses elèctriques, canalitzacions d'aigua, tanques publicitàries, ni es podran obrir pedreres. Totes aquestes qüestions són clarament de protecció paisatgística.

Cronològicament els espais que han esdevingut protegits són: l'Albufera (1988), Mondragó (1992), sa Dragonera (1995), la Península de Llevant (2001), les Fonts Ufanes (2001), Ses Salines (2002), el Torrent de Pareis (2003), i la Serra de Tramuntana (2007). Paradoxalment, la Serra de Tramuntana, l'espai més valorat per la ciutadania i les institucions, seria el darrer espai a protegir-se oficialment, en gran part per les seves dimensions i a la diversitat d'interessos entre l'administració i els seus propietaris. Tota aquesta protecció ha anat acompanyada d'un gran volum de compres de part de les finques que ocupen part d'aquests espais. La seva gestió no s'aprovaria fins a la Llei per a la conservació d'espais de rellevància ambiental (2005) on es classificarien els espais en sis figures: parc nacional, parc natural, paratge natural, reserva natural (integral o especial), monument natural, paisatge protegit i lloc d'interès científic i microreserva.

La majoria de les figures tenen una clara vinculació cultural i entenen aquests espais com a béns patrimonials, a més de tenir referències més o menys directes al paisatge. De fet, la descripció dels motius que s'expressa a l'inici de la llei és bàsicament principalment paisatgística, així com entre els objectius també trobem “la preservació de la varietat, singularitat i bellesa dels sistemes ecològics naturals i del paisatge”. Però els sistemes ecològics no es valoren per les característiques estètiques (que poden comportar o no), sinó pels elements biòtics i abiòtics. Per tant, rere aquesta utilització del terme “ecològic” s'amaga una comprensió bàsicament visual, és a dir, paisatgística. Així mateix, en la descripció de la figura dels espais naturals es considera la seva bellesa, en els paratges naturals els paisatges antropitzats adaptats a les característiques de l'espai, en els monuments naturals la seva raresa i/o bellesa visual, i en els paisatges protegits els

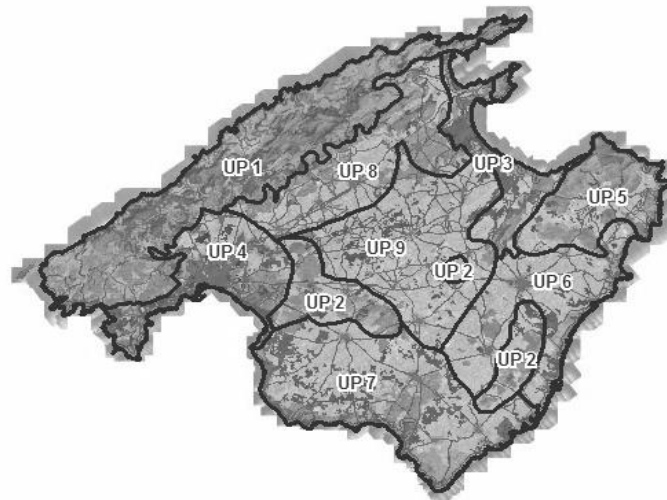
seus valors estètics. En el Decret (2007) mitjançant el qual s'aprova el Pla d'Ordenació dels Recursos Naturals de la Serra de Tramuntana també prenen gran rellevància els aspectes paisatgístics entre els objectius: “la protecció dels béns i valors naturals, paisatgístics i etnològics” i “el manteniment i garantia de la continuïtat i la promoció dels processos i dinàmiques agropecuàries i agroturístiques que singularitzen el paisatge de tota l'àrea”.

El segon grup d'espais s'ordenaran primerament seran els litorals i turístics. Com hem comentat, el desenvolupament turístic iniciat en la dècada dels cinquanta es feu sense cap pla general, regulació de l'espai, ni previsió dels seus efectes, el que provocarà la destrucció i degradació de molts paisatges i una superposició no organitzada de les noves activitats (turístiques) sobre les antigues (agràries i urbanes) (Picornell i Cladera 2003: 916). Els plans urbanístics existents, de caràcter municipal i autonòmic no posaven cap obstacle aquesta urbanització, sinó que permetien i fomentaven aquest creixement turístic, que es donava sobretot en les zones costaneres (Rullan 2011: 406). Davant la percepció d'aquest desenvolupament turístic desordenat i com a resposta a la contestació social, es començaran a ordenar els espais turístics al llarg dels anys vuitanta, amb els famosos Decrets Cladera I i II (1984 i 1987), convertits en llei el 1988. L'objectiu d'aquestes mesures era essencialment rebaixar la densitat de les edificacions turístiques i millorar la categoria dels establiments turístics. Aquestes mesures però, tot i frenar el creixement de la planta hotelera, no contemplaven les noves formes d'allotjament que estaven sorgint, les de caràcter residencial. Per aquest motiu seria necessària la redacció de noves mesures, com el Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística (1995), que tornaria a centrar-se bàsicament en les zones turístiques, ara protegint la zona costanera (també a través de la Llei estatal de costes de 1988) i limitant de nou la densitat urbana d'aquests espais. Tot i que és cert que aquestes mesures no es basen en aspectes paisatgístics, sí que de retruc els aborden, ja que tractaven d'evitar “paisatges aglomerats”, la definitiva destrucció dels “paisatges litorals” i la millora estètica dels “paisatges turístics”. Aquestes mesures, tot i congelar l'oferta reglada de les zones turístiques, no ha aconseguit la reconversió integral d'aquests espais (Rullan 2011: 413).

Tanmateix, era evident que ordenar només els espais naturals (mapa 5) i els turístics-litorals (mapa 7) era insuficient. Per això calia un pla general que incorporés aquests plans sectorials, naturals i parcials. Aquest serà el propòsit de les Directrius d'Ordenació Territorial (1987), tot i que amb pocs resultats tangibles. Aquestes seran modificades el 2000 amb les noves Directrius d'Ordenació Territorial, que destaquen per

la prohibició de nous nuclis urbans aïllats, a 500 metres de la costa i com a màxim també a 500 metres de l'orla periurbana dels nuclis existents. Encara que no hi hagi referències paisatgístiques, indirectament el que tracten de contenir és la proliferació de paisatges urbans aïllats que provoquin més discontinuïtats paisatgístiques. Tot i això, no limiten el creixement urbà, que es quantifica en un 10% en el cas de Mallorca, ni el gran creixement en infraestructures que experimentarà l'illa. Serà necessari tanmateix la creació de plans parcials insulars per portar a terme aquesta ordenació a través de la delegació de competències que el Govern balear transferirà als consells insulars el 2001. Entre mitges d'aquestes dues directrius trobem la Llei de sòl rústic (1997), que tot i que classifica i regula aquest tipus de sòl, que representa la majoria del territori balear, amb la intenció d'aturar un creixement urbanístic i infraestructural basat en el consum de territori, el que fa és autoritzar la construcció dins d'aquest tipus de sòl de forma més o menys restrictiva segons la tipologia del sòl.

L'elaboració d'aquest Pla Territorial de Mallorca s'allargarà fins al 2004, després de diverses rectificacions i amb una gran polèmica en la seva versió definitiva aprovada per la coalició del Partit Popular i Unió Mallorquina per no plasmar les vindicacions ciutadanes i possibilitar tota una sèrie de "pelotazos urbanísticos", per alguns dels quals seran imputats dirigents i empresaris insulars. En alguns documents elaborats en el marc de la constitució d'aquests plans es valoren sobretot la Serra de Tramuntana, les muntanyes d'Artà i el Pla de Mallorca pel fet de conservar més atribuits naturals i haver sofert menys pressió urbanitzadora. Aquesta valoració prové en gran mesura de qüestions estètiques i culturals, acompanyada d'aquesta idea tan estesa sobre la "Mallorca autèntica" que encara es conserva. En el Pla s'estableixen nou unitats paisatgístiques basades sobretot en el relleu (la Serra Nord i la Victòria, Xorrigo, el Massís de Randa, la

Unitats de paisatge definides pel Pla Territorial de Mallorca.
Font: Pla Territorial de Mallorca (2004)

part sud de les serres de Llevant i el puig de Bonany, les Badies del Nord, la Badia de Palma i el Pla de Sant Jordi, la Península d'Artà, Llevant, Migjorn, el Raiguer, i el Pla). En els darrers anys s'han anat alternant mesures proteccionistes i desenvolupistes, però el creixement urbanístic i infraestructural només s'ha vist frenat per la recent crisi econòmica (sobretot entre els anys 2008 i 2014), de la qual s'està sortint amb una nova expansió urbanística, com ja hem comentat en l'apartat anterior.

Totes aquestes lleis han estat acompanyades de diverses mesures administratives, algunes clarament basades en qüestions paisatgístiques. És el cas de totes les mesures encaminades a millorar la qualitat turística i a diversificar l'oferta turística (Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística, Pla de Modernització dels Allotjaments Turístics, Pla estratègic de competitivitat, Pla d'Inversió en millores de les infraestructures turístiques i Plans de Màrqueting). Tant els diversos plans d'embelliment, sobretot de les zones costaneres dels espais turístics, com els plans de màrqueting i competitivitat que tracten de diversificar l'oferta a través de la potenciació de les noves formes turístiques, molt relacionades amb els espais naturals i rurals. També han estat habituals les subvencions per la conservació de determinats elements del paisatge agrari, com els molins de ramell, tot i que amb uns resultats en aquest cas molt limitats. Els dos impostos turístics (2001-2003 i 2016-present), coneguts com a ecotaxes, també han destinat fons a la conservació dels paisatges i dels seus elements més importants. De fet, per la clara vocació de millora del model turístic d'ambdues ecotaxes s'han destinat importants partides a la reconversió dels paisatges degradats i al manteniment dels paisatges naturals i rurals. Del Fons de Rehabilitació d'Espais Turístics creat el 1999 es va destinar el 2002 un 76% a la protecció i recuperació directa o indirectament dels paisatges i del nou impost es va destinar el 2017 un 42,5% de les inversions en projectes amb objectius similars.

Tot i això, manquen polítiques paisatgístiques més clares i específiques que apliquin les iniciatives mundials i europees. La iniciativa més destacada en aquest sentit fou la que el Consell de Mallorca tracta de desenvolupar des del 2008 amb la intenció de crear un Observatori del Paisatge inspirat en el català per aplicar el Conveni Europeu del Paisatge (2000) i promocionar la candidatura de la Serra de Tramuntana com a Paisatge Cultural per la UNESCO. L'objectiu principal del Consell era augmentar la protecció del paisatge en el Pla Territorial de Mallorca i incloure en aquest un apartat dedicat a aquest, que finalment s'incorporà en la revisió del 2011 establint una sèrie de mesures per a la construcció en aquestes unitats paisatgístiques que no afectin aquesta suposada unitat.

En el tercer mandat progressista en el Consell de Mallorca (2007-2011) la consellera de Territori Maria Lluïsa Dubon, molt influïda per aquesta nova filosofia del paisatge (“creo que todo territorio es paisaje y, por tanto, tiene un valor”) (*Última Hora* 31/03/2008), intentà aplicar la normativa europea en diversos casos concrets, però el projecte d'un Observatori que integrés representants de diferents àmbits i que s'encarregués de gestionar i estudiar els paisatges no tirà endavant i el canvi en el govern després de les eleccions del 2011 paralizà definitivament la qüestió. El que sí s'aconseguí fou la declaració de la Serra de Tramuntana com a Paisatge Cultural el 2011, una figura molt valorada, però que pot acabar derivant en una major pressió humana sobre aquest espai per la seva promoció internacional. Per altra banda, el 2016 s'anuncià que en tres mesos l'Ajuntament de Palma elaboraria un nou pla de paisatge urbà per a la ciutat amb l'objectiu de millorar aquest paisatge i que abraçaria el tractament de tots els elements conformadors d'aquest (fatxades, cablejats, rètols, etc.) (*Última Hora* 10/05/2016), però encara no s'ha presentat res. A més, tot i que en les darreres dècades s'han construït alguns parcs, a Palma segueixen mancant espais verds, una situació de la qual es queixa ja Santiago Rusiñol (1922: 126) ja fa un segle. A pesar del seu destacat valor climàtic i sanitari, falten polítiques que introdueixin més paisatges o elements verds dintre els espais urbans, una situació que es reproduïx en la majoria de municipis illencs. Així doncs, no podem dir que s'hagi aplicat el marc europeu encara de forma general, tot i alguns intents que hem comentat.

En definitiva, el que podem dir és que a Mallorca (i a la resta de les Balears) s'han aplicat mesures per frenar la urbanització i la destrucció territorial (Blàzquez 2006). El que manquen però són polítiques paisatgístiques més concretes, ja que protegir determinats sòls no és sinònim de conservar els paisatges que es desenvolupen en ells. Coincidim amb Joan Mayol (2005) en què el gran repte al qual s'enfronta l'administració és la conservació de tot el sistema agroforestal, com a conseqüència de l'aguda crisi que pateix aquest sector. Tot i que des dels anys noranta les diverses formacions polítiques hagin utilitzat habitualment el terme paisatge, acompanyat sovint del terme sostenibilitat, falta una major actuació en aquest sentit que no respongui només a una promoció electoral i turística. Cal tenir sempre present que com més gran és la diversitat paisatgística major és la capacitat homeostàtica (de manteniment de l'estabilitat) dels ecosistemes (Folch i Bru 2017: 146). Per tant, la pèrdua de determinats paisatges no només té impactes visuals o turístics, sinó sobretot ambientals.

3. El cas de Sóller. Un microcosmos paradigmàtic.

Si els estudis paisatgístics a Mallorca ja de per si han estat mínims, a la Vall de Sóller són inexistents. Només es podria mencionar el de Francesc Vall (2001), *Sóller en el paisatgisme poètic mallorquí*, sobre els paisatges de Sóller en la poesia de l'Escola Mallorquina. La Vall de Sóller ens és molt útil per estudiar a escala local el cas de Mallorca perquè, com veurem a continuació, comparteix moltes característiques amb l'illa i s'hi desenvolupen processos semblants. Així doncs, la seva tria no és casualitat, sinó analitzades les característiques de les diferents zones i municipis de l'illa, és la que més aviat pot resumir i/o contenir els canvis succeïts en termes paisatgístics a la Mallorca del darrer segle i mig.

La Vall de Sóller està composta per dos municipis: Sóller, amb el seu nucli urbà i una sèrie d'altres poblacions que administra (el Port de Sóller, Biniaraix, l'Horta, sa Figuera, Cas Bernats, Bàltx, Montcaire, es Marroig, sa Coma, els Monreials, s'Alqueria des Compte, Muleta i Binibassí); i Fornalutx, que esdevingué independent de Sóller definitivament el 1837. En total, la Vall ocupà 62,29 km² (42,80 km² Sóller i 19,49 km² Fornalutx). Geogràficament està situada al nord-oest de l'illa de Mallorca, entre els pobles de Bunyola (al sud), Deià (a l'est) i Escorca (a l'oest). La relació amb la resta de l'illa ha variat profundament al llarg del darrer segle i mig per les noves infraestructures que l'han connectat, reduint el seu aïllament. Igual que en el cas de Mallorca, aquest aïllament i grandària intermèdia han possibilitat l'existència de característiques geomorfològiques, hidrològiques, vegetals, animals i humanes pròpies i l'existència d'una considerable diversitat que queda plasmada en els seus paisatges.

Pel que fa a la geomorfologia, Sóller i Fornalutx es troben dins una vall envoltada de muntanyes i desemboca al mar. Els dos plegaments muntanyencs entre els quals es troba la vall són d'origen terciari, mentre el fons de la vall és d'origen quaternari. Així com a Mallorca, hi predominen materials calcaris i silicis, que participen activament en el sorgiment de paisatges singulars. Les diferents poblacions que formen part de la vall es troben envoltades per les muntanyes del Puig Major (1.440 metres), Bàltx (580 metres), l'Ofre (1.090 metres), la Serra d'Alfàbia (1.068 metres) i la Serra del Teix (1.065 metres). Per la seva part, la badia de Sóller també es troba tancada entre muntanyes, en forma de copinya, una tipologia per la qual els musulmans li atorgaren el nom de *Suliar* (copinya en musulmà). Quant a la hidrologia, es caracteritza principalment per la torrencialitat, amb tres grans torrents (el torrent del Coll, el torrent de Biniaraix i el torrent

de Fornalutx) que s'uneixen dins el nucli urbà de Sóller donant lloc al torrent Major, que desemboca a la Platja d'en Repic (al Port de Sóller). En relació al clima, trobem un gran contrast en molt poc espai: entre el fons de la Vall i la part alta de les muntanyes que l'envolten el contrast anual de precipitacions és de 800 l/m² (500 l/m² al voltant del Port i 1.300 l/m² al Puig Major). Les pluges es concentren sobretot a la tardor i en menor mesura a l'hivern, algunes de les quals han provocat importants inundacions i destrosses com explica l'historiador local Josep Rullan i Mir (1885). Tot i ser un típic clima mediterrani, es produeix un gran contrast entre l'estiu (on les temperatures poden superar els 30 graus) i l'hivern (on es pot acumular neu a les muntanyes més altes). En relació a la biòtica, el gran contrast entre la serra i la vall quant a precipitacions, de temperatures i evapotranspiració fa que trobem una vegetació diferent. Tanmateix, gràcies a l'adaptació del terreny i l'aprofitament de l'aigua, s'ha pogut constituir l'Horta de Sóller i plantar oliveres i vinyes en zones properes a la muntanya a priori de difícil accés i adaptació per aquests tipus de cultius. Com a la resta de Mallorca, la flora i la fauna es concentren sobretot en l'àrea dels municipis que formen part de la serra de Tramuntana.

Totes aquestes característiques “naturals” que semblen irrellevants tenen una gran incidència en la societat, ja que aquesta s'ha hagut d'adaptar al seu entorn, modelant el territori d'acord amb les seves necessitats i donant lloc a un paisatge majoritàriament antropitzat. Sóller, a l'igual que Mallorca destaca pels seus contrastos, que esdevenen més visibles a causa del reduït espai en el qual es concentren. Aquests, com veurem més endavant, es manifesten en l'àmbit dels paisatges tant en la seva vessant física o material com en la social o perceptiva. Sóller ha patit una gran evolució paisatgística en el darrer segle i mig i hi trobem la convivència i superposició de paisatges vells (com podrien ésser els d'aquells espais naturals), moderns (els del desenvolupament agrícola i comercial) i novells (els de l'expansió turística i urbanística).

Físicament podríem dividir entre aquells paisatges “naturals” i aquells antròpics, tot i que els primers estan cada vegada més influïts pels segons i aquests es superposen a ells. Així i tot, existeixen contrastos naturals a Sóller. Deixat de banda els aspectes antròpics, Sóller i Fornalutx de per si gaudeixen d'una gran diversitat paisatgística, amb muntanyes, piemont i costa en un espai molt reduït. Tanmateix, al contrari del què es podria pensar, la majoria dels paisatges de Sóller són antròpics, però mentre que alguns es caracteritzen per una gran harmonia i han estat sàviament humanitats (com les marjades i els camins empedrats), d'altres han estat totalment devastats (com la urbanització de la Torre Picada o Muleta, ambdues al Port). Tot això provoca unes grans discontinuïtats i

contrastos entre els diferents paisatges de la Vall de Sóller, que és capaç de contenir l'únic camí declarat patrimoni cultural de Mallorca i zones completament degradades com les ja esmentades.

En relació amb la societat també trobem contrastos, tant de tipus temporal com espacial (entre diferents sectors i grups de la societat). Temporalment, els contrastos entre les èpoques històriques prèvies a l'actual són semblants als de Mallorca. Cada societat ha deixat en major o menor mesura les seves empremtes sobre els paisatges de la Vall, algunes de les quals es conserven actualment catalogats com a béns d'interès cultural. La presència de la societat talaiòtica fou destacada a la Vall de Sóller i Fornalutx també, però es limità sobretot a la zona de Muleta. La presència romana serà menor, ja que no esdevindrà un punt clau de l'illa per a ells. Després d'uns segles obscurs, amb l'arribada dels musulmans la zona prendrà importància, gràcies a les seves possibilitats agrícoles pel gran cabal hidrològic. L'arribada dels cristians implica nous contrastos paisatgístics, amb el creixement i l'expansió dels cultius de secà i olivar primer, als que es sumaran les hortalisses i llegums i els arbres fruiters des del segle XVII.

Com hem comentat anteriorment, la percepció dels paisatges és canviant i per això ha variat considerablement al llarg del darrer segle i mig. Trobem importants contrastos entre visions predominantment funcionals/productives del paisatge, com és el cas de la pagesia, fins a visions completament idealitzades i mitificades per part dels viatgers romàntics durant el mateix període, o a visions més modernes on el paisatge esdevé un producte comercial més. També han canviat dràsticament la conscienciació vers els paisatges entre diferents èpoques, des d'un segle XIX i gran part del XX on la majoria de la societat no tenia una consciència dels paisatges més enllà de la productivitat (sigui producció agrícola primer o explotació urbanística després) a unes darreres dècades on protegir certs paisatges ha esdevingut un tema de debat general en les esferes socials, polítiques i econòmiques. L'arribada d'un gran nombre d'estrangers com a visitants temporals o com a residents també ha augmentat la diversitat de percepcions vers l'entorn. Aquesta presa de consciència ha succeït en el període de major creació d'infraestructures i de major antropització del paisatge, provocant algunes contradiccions entre pràctiques i consciències. Per tant, trobem un gran contrast entre els diversos tipus de paisatge que conviuen actualment i els que s'han succeït en el darrer segle i mig, com és per exemple, el pas d'uns paisatges predominantment primaris en termes econòmics a clarament terciaris.

3.1. Els paisatges en la societat i la cultura. Paisatge divers, societat i cultura diverses?

3.1.1. Els paisatges literaris i pictòrics.

Com hem comentat anteriorment, els paisatges són en gran mesura una construcció cultural, és a dir, que tot i estar basats en una realitat física la forma de percebre'ls i concebre'ls es construeix culturalment. Per aquesta construcció han estat bàsiques les descripcions literàries i pictòriques (que evolucionaran a fotogràfiques durant el segle XX) de l'espai. Sóller i Fornalutx no són una excepció: la Vall està plena de paisatges textuats, pintats i fotografiats. Aquestes obres, algunes de les quals semblen inaccessibles per a la gran majoria del públic pel seu caràcter elitista, han tingut una gran incidència en la concepció contemporània d'aquests paisatges. Així com a Mallorca, també creiem que en el cas de la Vall de Sóller la imatge d'aquesta zona que tenen els residents és gran mesura herència dels viatgers il·lustrats, que ens oferiran una espècie de mirall en el qual mirar-nos. Aquest testimoni literari i pictòric serà recollit primer pels il·lustrats mallorquins (escriptors, pintors i fotògrafs) i posteriorment resignificat per la resta de la societat a través d'aquestes descripcions i les seves experiències. La imatge que en tenen els visitants també es deu en gran mesura al model generat per aquestes descripcions, ja que aquestes contempen en l'espai aquelles projeccions anteriors a la seva arribada.

El romanticisme significà una ruptura vers les descripcions anteriors, essencialment documentals, tot i que conviuran ambdós models durant els segles XIX i XX. L'entorn de Sóller i Fornalutx serà àmpliament descrit per molts espedòlegs, geòlegs o zoòlegs que tindran el poble com a camp base o zona de partida de les seves expedicions a la muntanya. Destacats naturalistes visitaran aquests indrets atrets per la seva riquesa natural, com Jaques Cambessèdes, Paul Marès o León Louis Rolland (Garcia i Constantino 2010: 133). Però aquestes descripcions tindran un impacte molt petit en la forma de concebre el paisatge per la seva tecnicitat.

Seràn les descripcions romàntiques les que tindran repercussió, fins al punt d'esdevenir hegemòniques. Aquestes, sota la que es troba una àmplia i diversa gamma, atorgaran gran importància als sentiments i emocions que aquests provoquen en els visitants. Els viatgers romàntics arribaran a la Vall atrets per la bellesa dels seus paisatges i per la recomanació de les elits locals. La visita de Sóller formarà part del tríptic que cap viatger del segle XIX i primera meitat del segle XIX arribat a Mallorca es pot perdre. Per

aquest motiu tenim tantes descripcions de la Vall. Aquest gran interès gran per Sóller no només es basa en qüestions estètiques, sinó que està en gran mesura alimentat per la relació comercial establida entre la Vall i França des del segle XVIII, el que facilita la interacció i el descobriment del lloc pels pintors i literats francesos, claus dins la cultura romàntica. A vegades aquestes descripcions seran literàries i pictòriques, formant un tàndem escriptor-pintor, o per separat, però ambdues es retroalimentaran. Tots els visitants estrangers d'aquest període faran èmfasi en la bellesa dels paisatges sollerics i en la seva diversitat: des de José Vargas Ponce (1760-1821) fins a Josep Pla (1887-1981).

Tot i la gran quantitat de relats, la majoria de descripcions de la Vall són molt semblants: relataran l'arribada a la Vall des de l'altura que els hi proporciona la carretera d'Alfàbia o el ferrocarril. El fet d'haver de passar per un coll per arribar a la Vall fa que es pugui contemplar aquesta des d'una gran perspectiva, el que permet percebre aquesta de forma unitària. Si parlàvem de la importància de la finestra com a element enquadrador per al desenvolupament de la forma contemporània de concebre els paisatges, en el cas de Sóller, aquesta altura que ofereix perspectiva, també resulta bàsica per a la seva concepció visual. Sense aquest element, menystingut en les anteriors anàlisis, seria impossible que la majoria dels viatgers concebessin la vall com un jardí o com una olla. Resulta també evident la influència que tenen les primeres descripcions en les posteriors, ja que tots els viatgers que visiten Sóller i la descriuen han llegit les descripcions anteriors i repetiran conclusions semblants. Això ens mostra la importància dels paisatges com un fenomen cultural: la majoria de vegades la nostra visió està fonamentada en unes estructures determinades.

La idea de la Vall com un jardí parteix amb Vargas (1787 [1983]) i serà utilitzada posteriorment per la majoria de literats en les seves descripcions. Més concretament serà descrit com el jardí de les Hespèrides per la gran presència d'arbres fruiters a la Vall (Riera 2013). Aquesta idea de jardí emfatitza en la idea de paisatge antròpic, ja que els jardins, tot i estar composts pels elements vegetals, no són obra de la natura, sinó de la mà humana. Per tant cal llevar-se del cap la idea d'un paisatge de Sóller verge fins a l'arribada del turisme de masses. Tot i això, el seu caràcter era molt més harmònic que en el present, com destacava Miquel dels Sants Oliver (1909 [1990]: 27), que parla d'aquella vall com “una cosa única y en apariencia artificial y compuesta” en la que als elements antròpics es suma un fons natural: “como horizonte de cada calle, como fondo de cada camino, enfrente de toda ventana o abertura, aparece siempre la decoración de montaña” (Oliver 1909 [1990]: 27). L'altra gran idea és la de la Vall com una olla o cassola, menys

estesa, però també important en els relats, sobretot dels viatgers espanyols com Salavarría o Azorín. Ambdues idees fan èmfasi en la forma del paisatge de la Vall, en el seu paisatge antròpic per una banda i en el seu tancament per l'altre.

La majoria de descripcions emfatitzaran en tres elements paisatgístics: la frondositat, la verdor i l'olor. Pel que als dos primers elements, la frondositat es deu a la gran quantitat de cultius que s'hi troben: tarongers, llimoners, garrovers, figueres i oliveres i hortalisses. Aquesta frondositat i verdor varien de forma gradual segons els literats i pintors segons aquests cultius van pujant cap a les muntanyes: dels arbres fruiters i les hortalisses predominants a les zones més planes de l'horta es va passant cap a les oliveres que voregen els marges de les muntanyes. També es destaca la diversitat i riquesa de cultius i la seva gran productivitat, unes idees que sovint són exagerades. Molts d'autors coincideixen en el fet que els arbres són frondosos i elevats, com Dembowski (1831 [1941]: 163), i que les fulles d'aquests atorguen al paisatge diferents tonalitats verdes, esdevenint la Vall un "bosc sempre verd" segons Grasset (1807 [2003]: 43).

L'olor que desprèn la vall és el tercer element que caracteritza les descripcions paisatgístiques. És però, l'element més difícil de contrastar pel fet de ser el més difícil de captar. És possible que l'olor fos més forta en el passat, però tanmateix cal tenir present l'exageració de les descripcions. La majoria descriu com aquesta olor puja des del fons de la Vall i s'eleva: "sube en alas de la brisa el perfume delicioso" (Piferrer 2004 [1842]: 293); "se sent pujar d'allà la plana un gran flaire de tarongina" que "t'omple els sentits de fragància" (Rusiñol 1922 [1912]: 152); "entonces, de una manera brusca, ascendiendo de las entrañas de ese valle una onda de violento perfume, una ráfaga de azahar nos azota, nos envuelve, nos hace suyos y nos anega en un espasmo inefable" (Oliver 1909 [1990] 25-26).

Així doncs, entre aquests cultius el més destacat és el dels tarongers, que ofereixen uns fruits descrits com "globus d'or" (Cabanyes 1970 [1837]: 109). Encara que els tarongers siguin un dels elements més importants de l'economia sollerica del segle XVIII i XIX, la gran importància que assumeixen en la seva associació a la Vall no es deu només al seu valor agrícola i comercial, sinó en gran mesura a aquestes descripcions paisatgístiques. Aquesta associació de la Vall a la taronja, fins al punt de ser anomenada la Vall dels tarongers, es deu en gran part a aquests relats literaris i pictòrics. Rusiñol (1922: 217) afirmava que "la taronja a Sóller ho és tot. Senyala el temps; senyala la vida; senyala el benestar del poble". Aquest és un bon exemple de la mitificació a la qual arribada aquest fruit a la Vall. Si encara es conserva, una vegada la taronja ja ha perdut el

seu paper econòmic, és per aquest valor simbòlic. Així doncs, sense aquesta vinculació de la taronja al paisatge solleric no s'hauria donat tanta importància a la seva conservació i no haurien proliferat productes que incorporen aquest element en la gastronomia sollerica com un element diferenciador.

Per la seva banda, els elements urbans queden reduïts a un segon terme en la majoria de descripcions, tot i ser molt pictòrica. Així, la població apareix com una “joia” envoltada de verdor segons Salaverria (1933: 71). José Martínez Ruiz “Azorín” (1952: 14) ens diu que és un “pueblecillo de calles estrechas y limpias” (1952: 14), Cortada (2008 [1845]: 172) destaca que la vila està bastant ben empedrada i Wood (2010 [1888]: 195) emfatitza en la vellesa dels seus edificis i carrers, el que reafirmen el seu caràcter pintoresc. Per la seva banda, Josep Pla (1950: 177) ens parla de la gran presència de vegetació urbana, un element que la distingiria de la resta de municipis de l'illa. Els pintors li donaran més importància a aquesta urbanitat, sobretot en el cas de Fornalutx, possiblement el poble més pintat de Mallorca. De Fornalutx Josep Pla (1950: 180) ens diu que “el paisaje de los alrededores del pueblo es de una belleza incomparable. El pueblo, rústico, de una adorable simplicidad, las calles empinadas, las casas viejas y doradas, suelos y piedras y cercas de piedra, con las grandes parras de las casas foráneas sobre pilastras y galerías con balcones de madera, tiene un sello característico cautivador, adorable”. Aquesta idealització de Fornalutx encara perdura avui en dia, com queda reflectit en la gran quantitat de premis atorgats al municipi pel seu valor estètic.

Tota la Vall en si és un dels llocs més pintats de Mallorca i un dels escenaris clàssics dels pintors del segle XIX i primera meitat del segle XX: dels visitants Bernareggi, Rusiñol, Hubert, Puigdengolas, Castellanas, Ventosa i dels locals Pizá, Ramis o Celià. Aquests immortalitzaren en les seves teles aquests paisatges: les muntanyes, els horts, els municipis i el port. Aquesta pintura de la Vall encara es conserva una gran vitalitat en gran part per la qualitat dels seus primers pintors. L'actual Trobada de Pintors, que s'organitza des de 2001, té la vall de Sóller com un dels llocs dels seus llocs preferits (entre els quals destaquen Fornalutx o el Barranc de Biniaraix) per fer seva la trobada anual, que reuneix en moltes ocasions més de cent pintors. Aquests, com els seus predecessors, trien aquests escenaris pels seus carrers i edificis de pedra i pels seus voltants, on abunden motius paisatgístics.

També són importants les filmacions i les fotografies. En els anys deu i vint es comença a donar una febre de filmacions, entre les quals trobem de *Palma al Port de Sóller* (1913) de Josep Truyol. En el mateix temps també comencen a fer-se les primeres

fotografies dels paisatges de la Vall, primer pels visitants amb suficient poder adquisitiu per comprar les primeres càmeres i posteriorment pels fotògrafs locals. Entre aquestes destaquen les famoses postals, que des dels anys cinquanta experimentaran una gran demanda. Cal tenir present però el seu caràcter comercial i la voluntat de retratar aquells escenaris concrets ja enquadrats ressaltats per la literatura i la pintura. Les postals de Sóller són innumerables, com es pot observar en la recopilació de Miquel Ferrà Martorell a *Sóller. Imatges d'ahir* (1990) o en qualsevol quiosc o tenda de *souvenirs*.

Tots aquests elements contribueixen a mitificar i idealitzar el paisatge solleric fins al punt de ser elevat al més bell de Mallorca i un dels més bells del món per molts. És el cas de l'Arxiduc Lluís Salvador (1984 [1891]: 104), qui per a ell Sóller és

“indiscutiblemente, la villa más hermosa de la isla y no vacilo en decir que es uno de los pueblos más hermosos del mundo, pues todo se encuentra reunido en él. La grandiosa belleza del paisaje de sus alrededores, la fertilidad de su suelo, su riqueza en agua que baja de las cumbres formando centenares de arroyos, el vivo perfume de azahar que impregna el aire, todo cobijado por un cielo claro y luminoso juntamente con un clima luminoso y sano, vienen a confirmar nuestra afirmación anterior; la elevada cordillera lo protege de todos los vientos, si bien en invierno, después de la puesta de sol, el aire es algo húmedo. La concienzuda limpieza del pueblo, y la llaneza y cordialidad de sus habitantes se une a una gran amabilidad, todo preservado por la proximidad del mar y estimulado por la vecindad del único puerto bueno de la costa Norte. Éste es uno de aquellos lugares del mundo al que uno se acogería y con agrado se libtaría del dominio del viajar, para morar en él disfrutando de un reposo al que nada estorba”.

Abunden descripcions semblants entre els literats. Leclercq (1912: 205) ho defineix com un paradís i Salaverria (1933: 71) com “un pueblo perfecto” que “para aislarse mejor, con cierto natural egoísmo de cosa demasiado feliz, tiene próximas unas altas montañas en forma circular, que sirven efectivamente de estuche cerrado, de barrera”. De fet, molts l'idealitzen i emfatitzen el seu caràcter harmoniós. Per a Salaverria (1933: 82) és “el modelo, el arquetipo, el sueño logrado” i per a Vuillier (2000 [1893]: 87) “un paisaje ideal”. Aquesta idealització arriba fins al punt de què Rusiñol (1922: 155) no entén com els sollerics poden emigrar d'aquest paradís. L'únic que es desmarca d'aquesta idea plàcida del paisatge és Wood (2010 [1888]: 196), a qui li la Vall li pareix opressiva per les muntanyes que l'envolten.

Per la seva banda, els poetes de l'Escola Mallorquina seguiran mitificant i idealitzant aquest paisatge, però hi comença a aparèixer amb força la idea del paradís

perdut, de què han arribat tard, a causa de la modernització (Vall 2001). Això donarà lloc a reaccions defensives com la de Miquel Ferrà i Juan (1992 [1912]: 46):

“quin dolor si el Progrés arribava a destrossar la fisonomia a la nostra vila més bella! No sols la més bella sinó única entre totes les de Mallorca pel caràcter particular de la seva bellesa. [...] Per amor de Deu, guardaula bé i defensaula de les banyes del Progrés. Apreneu de estimar-la cada aspecte, cada recó, cada nota bella de la població i del paisatge. Bó és què es fessin coses noves i oportunes, però cal estimar lo que's té i mirar-se molt en destruir-ho”.

Tanmateix, la mitificació del paisatge solleric esdevindrà hegemònica a través de la creació de paisatges tòpics i elements arquetípics de la Vall, que seran posteriorment explotats comercialitzats fins al present.

3.1.2. La interpretació social dels paisatges.

Com ja hem comentat abans, la percepció i interpretació dels paisatges és un procés en constant transformació a causa dels canvis físics que es produeixen en l'espai i a les tendències socials i culturals predominants en cada moment. En el cas de la Vall de Sóller i Fornalutx, el gran agent transformador en aquest sentit ha estat l'arribada i desenvolupament del turisme de masses actual. Aquest, juntament amb de la cultura globalitzada, un procés paral·lel i introduït en gran mesura gràcies a ell en el cas mallorquí, ha provocat importants canvis socials, econòmics i territorials.

Aquesta transformació ha ocorregut perquè tant els mateixos elements que configuren els paisatges com la mirada dels observadors han canviat durant aquesta etapa. En el cas dels primers, els canvis són analitzats en els apartats de la pressió humana i de l'economia, i es poden resumir en l'augment de la complexitat paisatgística com a conseqüència de la pèrdua d'unitat i cohesió paisatgística per l'alteració i mescla de diferents usos i funcions i els ràpids canvis físics, que han afectat més a unes zones que d'altres (sobretot al Port de Sóller, als afores del municipi de Sóller i a zones com Béns d'Avall o Muleta, i en molta menor mesura a Fornalutx i Biniaraix). Però en aquest apartat ens centrarem sobretot en els segons, en la forma de percebre i concebre l'espai, que com hem comentat, depèn d'una sèrie de factors (posició física i socioeconòmica, influències culturals, procedència, freqüentació, escala i distància, velocitat, estació de l'any o condicions atmosfèriques).

Tot i ser difícil dividir en etapes la relació de societat de la Vall amb l'entorn, sembla evident que des de la segona meitat del segle XIX fins als anys cinquanta del segle

XX es van succeir una sèrie d'elements que serviran de base per als canvis posteriors. En aquesta primera etapa hi ha dos factors que considerem claus i que estan plenament connectats: els canvis en la forma de relacionar-se amb l'entorn i l'arribada i l'expansió i consolidació del Progrés. En primer lloc, les tradicionals formes de relacionar-se amb l'espai seran progressivament substituïdes per noves formes, activitats i actituds. La relació tradicional venia fonamentalment de la mà de l'agricultura, ja que era l'activitat que ocupava la majoria de la població. Els agricultors eren els principals agents en la configuració del medi, com així ho mostra aquesta descripció de Pau Piferrer ([184]: 293):

“El labrador disputa á la naturaleza su imperio, interrumpe con bancales hechos de toscas piedras la pendiente, y en aquellos terraplenes que á manera de escalinata gigantesca descienden al fondo, planta con mano activa las ordenadas hileras de los olivos é improvisa sus vergeles. Ni en el llano mengua su laboriosidad, y si allí el terreno con mano liberal y franca lo convida, él le arranca sin cesar nuevos y más pingües dones, y favoreciéndose con grande ahinco y diligencia de los arroyos que lo riegan, lo convierte en una de las comarcas más fértiles y deleitables, orgullo de Mallorca, admiración y envidia á los estraños. Los frutales de toda especie asoman sus copas en la vasta serie de huertas; más los nogales, limoneros, manzanos, palmas, almendros, cerezos, higueras y melocotones quedan confundidos y percíbense apenas entre la inmutable muchedumbre de naranjos que alfombran la llanura del uno al otro extremo”.

Així doncs, era una relació directa amb el territori i els paisatges. De fet, aquesta relació era tan estreta que els agricultors estaven constantment en estat d'alerta, ja que tenien el seu mitjà de subsistència a la intempèrie. Això, tanmateix, afectava a tota la població, ja que fenòmens com les nevades, les pluges torrencials, el vent o les sequeres causaven molts més problemes que en l'actualitat.

A mesura que ens acostem a finals de segle començaran a arrelar noves pràctiques, en gran part pel sorgiment de noves professions i de l'allunyament d'aquestes del medi. Sols d'aquesta manera es pot comprendre el sorgiment de noves activitats científiques o contemplatives, que es fusionen en alguns casos. En general, s'observa un major interès per conèixer el medi, el que queda reflectit en l'arribada d'importants naturalistes a la Vall, com Rolland, Margallef, Fallot o Darder, que afavoriran el sorgiment d'altres científics naturals locals com Bonafé, Orell, Bianor, Rullan i Mir, Bauzà o Colom. Així doncs, encetaran el que es convertirà en una llarga tradició d'observació i estudi del medi a la Vall que encara perdura (Celià 2007). Tant la pràctica excursionista de caràcter més esportiu com la científica es porta a terme per classes acomodades i amb més formació,

que han perdut aquesta relació directa amb el medi, i que s'hi apropen des d'una dimensió completament diferent de l'agrària. Tenim referències de l'arribada d'excursionistes catalans des dels anys finals del segle XIX, que tenen la Vall de Sóller i Fornalutx com un punt de passada clau en les seves expedicions. Aquestes visites afavoriran el sorgiment de grups locals amb els mateixos interessos, com els Exploradors de Sóller (1913). Tanmateix, segurament ja hi devia haver excursionistes anteriorment, ja que els sollerics tindran fama de ser bons guies de muntanya i seran molt apreciats pels visitants (Reynés 2009: 22). Tot aquest nou esperit queda clarament reflectit en la figura de Rullan i Mir, que publicarà una Guia de Sóller (1898) on es proposen diferents excursions per la Vall. De fet, destacarà per ser una figura polifacètica, ja que el seu gran interès pel medi es manifestarà també en diversos estudis d'agronomia i la seva voluntat d'introduir aquesta matèria en la formació primària i dels pagesos per millorar l'activitat agrària.

Tot aquest canvi vindrà en gran mesura fomentat per la cultura romàntica i el seu nou discurs on l'entorn desenvolupa un paper clau. La Vall de Sóller des d'aquesta època serà un lloc idealitzat no només pels viatgers, sinó també per molts d'illencs. De fet, diversos escriptors senyalen que els mallorquins els comentaven que visitessin la Vall, ja des de l'època de Grasset (1807]: 32), que diu que de lo "primero que los mallorquines le hablan a un viajero recién llegado es del famoso valle de Sóller". Segurament ho devien recomanar les classes benestants, ja que la resta difícilment anava a la Vall si no era per qüestions estrictament necessàries. Així i tot, es crearà una certa mitificació entorn d'aquesta, accentuada pel discurs romàntic. Fins i tot la referència a l'olla o la cassola tan estesa durant el segle XIX en la literatura de viatgers ressalta l'aspecte d'aïllament i de contenció de característiques singulars. El discurs romàntic arrelarà amb més facilitat a la Vall que a la resta de l'illa pel gran contacte comercial amb França que manté aquesta des del segle XVIII. De fet, en alguns números del setmanari *Sóller* ja es publiquen descripcions paisatgístiques de la Vall d'alguns d'aquests viatgers romàntics, el que ens mostra aquesta ràpida penetració. Tanmateix, la percepció dels paisatges de la majoria dels locals serà diferent de la dels viatgers romàntics per mantenir una relació quotidiana amb aquests i ser-ne productors, no consumidors.

En segon lloc, l'expansió i consolidació del Progrés està directament relacionat amb la superació del determinisme (l'espai determina la societat) i expansió del possibilisme (possibilitat d'adaptar l'espai a les necessitats humanes). El període que transcorre entre la segona meitat del segle XIX i la primera del segle XX és essencial en el canvi cultural i social on el possibilisme supera el determinisme. Aquest fet ve marcat

per les importants infraestructures que es construïran, que resultaran clau en l'organització moderna de la Vall. Tant la carretera del Coll (amb les seves posteriors millores) com el ferrocarril seran obres clau per connectar la Vall de Sóller i Fornalutx amb la resta de Mallorca, per fer-la més accessible i també per possibilitar-ne una sortida més ràpida dels sollerics i fornaltuxencs. La Vall deixarà d'estar aïllada per sempre, i començarà a rebre un grau de visites desconegut fins aleshores. Ambdues obres es veuen en recel per part de la població tant durant la seva creació com en els moments previs, sobretot pel que fa a la seva projecció en un espai tan hostil. Però els sectors més il·lustrats i els comerciants de la Vall insistiran en la seva realització, que afavorirà el seu desenvolupament econòmic. Tot i això, existeixen diverses reaccions defensives, que queden plasmades en els diversos articles de literat solleric Miquel Ferrà (1992 [1912]: 45-46), com aquest on ja fa referència als canvis paisatgístics que suposarà l'arribada del progrés fet referència al cas concret del ferrocarril:

“Molt guanyam amb el nou ferrocarril, però també perdem qualque cosa qu'estimavem. Les voltes d'Alfabia i el panorama alpí del clot de Sóller contemplat desde aquelles altures, eren pels ulls una festa extraordinària qui, pels qui no més una volta en l'any podíem disfrutarla, valia ben bé el martiri de cinc hores de diligència en companyia de les assídues i assolellades mosques del plà, o amb la boca del cor acopada pel dificultós cafè de dues dècimes prè a les tres i mitja del dematí abans d'encaixonarnos dins l'omnibus, tots malfets i enrampats de son i fret. En lo que'm pens que tots estam conformes es en que aquest pic ha entrat dins Sóller el Progrés. Y això vol dir que ja poreu correr, perque el Progrés quant entra dins un poble es lo mateix qu'un bou desfermat”.

L'arribada del turisme de masses a partir dels anys cinquanta tancarà definitivament la victòria del possibilisme. Encara que aquest ja conegui una forta empenta des de l'inici del segle XX en el cas de la Vall, les antigues formes predominants de concebre els paisatges no es veuran profundament afectades en les primeres dècades, sinó a partir dels anys cinquanta. Per la seva banda, la forta emigració en les següents dècades del camp a la ciutat que es dona a Mallorca no afectarà gaire a Sóller (sí a Fornalutx, que no recuperarà habitants fins als anys noranta). Que el turisme i els serveis es converteixin en la principal activitat econòmica allunyarà les persones del seu contacte amb l'entorn. L'allunyament del medi rural vendrà més pel canvi d'activitat professional que no pas pel fet de sortir d'allà en el cas de la Vall. Tanmateix, en les primeres dècades,

tot i algunes reaccions defensives, la majoria de la societat es veurà enlluernada per les millores econòmiques i l'obertura social i cultural que el turisme possibilitarà.

Fins a la dècada dels anys setanta, sobretot a partir de la primera crisi turística el 1973, la visió predominant vers el paisatge continuarà sent la productivista. La principal diferència entre com entenien els paisatges els pagesos del segle XIX i els constructors i hotelers del segle XX no radica en la seva vessant productiva, sinó en la seva explotació: mentre la pràctica dels primers sovint cuidava del manteniment de l'entorn, tractant de maximitzar la producció; la dels segons es reduïa a la ràpida obtenció de riquesa a qualsevol cost per al territori. No serà fins als anys setanta que començaran a arrelar els valors postmaterials entre la població de la Vall com a conseqüència de la defensa davant l'amenaça d'alterar paisatges singulars, deixant d'entendre simplement com un espai de producció per entendre-ho com un lloc que cal preservar.

En el cas concret de la Vall aquesta nova postura sortirà com una reacció contra el projecte de construcció d'una pedrera a la zona del Castelló. Aquest provocarà un fort rebuig inicial entre els veïnats, i posteriorment es formarà un col·lectiu en defensa d'aquest espai en el qual s'afegiran diferents persones properes a les esquerres i el nacionalisme. Després de deu anys de disputa, el 1985 el projecte quedarà impossibilitat definitivament, ja que l'Ajuntament, tot i dubtar inicialment, s'oposarà frontalment a aquest projecte que hauria comportat un important impacte paisatgístic. Així doncs, el desenvolupament d'una certa cultura ecologista a Sóller és paral·lel al de la resta de Mallorca, pel qual esdevé un dels municipis pioners en aquest sentit. De fet, la formació política Els Verds naixerà en aquest municipi el 1990, prova d'això. Posteriorment al projecte de la pedrera, també sorgiran diverses protestes en defensa d'altres projectes urbanístics com els de Muleta o Torre Picada, tot i que amb menor força que l'anterior, probablement pel fet d'afectar en menor mesura o de manera menys directa la vida dels ciutadans de la Vall com l'anterior.

Tot i això, hem de parlar d'un grau important de sensibilitat, que es plasmarà en altres àmbits, com del coneixement i la divulgació. Aquesta tradició naturalista serà recollida en el segle XX pel solleric Guillem Colom Casasnovas (1900-1993), qui publicarà obres cabdals en el coneixement i divulgació del medi natural de les Illes Balears des dels anys cinquanta amb obres com *Biogeografía de las Baleares* (1957) o *El medio y la vida en las Baleares* (1964). De fet, l'Institut de secundària de Sóller rebrà el seu nom en homenatge a la seva tasca, el que demostra la importància que tindrà en la localitat. Tota aquesta tradició farà possible la creació de Museu de Ciències Naturals de

les Illes Balears a Sóller (juntament amb un Jardí Botànic), un projecte impulsat per un grup de naturalistes locals encapçalats pel mateix Casanovas, que finalment serà inaugurat el 1992 gràcies a la col·laboració de l'Ajuntament. Que l'únic museu d'aquestes característiques a tot l'arxipèlag, amb els objectius de conservar, divulgar i conscienciar del patrimoni natural i cultural es trobi a Sóller no és casualitat, sinó que demostra aquest grau de sensibilitat de la població de la Vall. Així mateix, en l'àmbit educatiu l'escola de Sóller (Es Puig) també destacarà com a pionera a escala insular en l'aplicació de la Carta d'Alborg (1994) i de les Agendes Locals 21 que aquesta proposa. Des del 1995 s'ha desenvolupat un programa educatiu basat en la descoberta del medi, amb sortides i excursions a nombrosos llocs de la Vall, no només a aquells espais rurals, sinó també als urbans (Bernat et al. 2012). Aquest recupera en part aquells projectes educatius de finals de segle XIX i principis del XX de donar importància a l'entorn en la formació de l'alumnat, en un context tanmateix diferent, on els joves han perdut completament la seva relació amb l'entorn natural.

El retorn als pobles iniciat en la dècada dels noranta, que sobretot afectarà Fornalutx, i en menor mesura a Sóller, està relacionat amb aquest canvi de mentalitat i amb la recerca d'una tranquil·litat i bona salut associada als espais rurals i naturals, que la construcció del túnel afavorirà. Dins d'aquest procés la propaganda jugarà un paper fonamental, una publicitat que quallarà en una societat immersa en un estil de vida allunyat del medi. Tanmateix, això només contribuirà, al contrari del què es pugui creure, a què els paisatges de la quotidianitat siguin de nou els urbans o derivats, com carreteres o zones industrials, ja que serà en aquests on la població passarà la major part del temps. Viure al poble no està necessàriament relacionat a tenir un major contacte amb el medi rural, al contrari del què es pugui pensar. Tot i això, s'observa una gran expansió de les activitats al medi rural i natural des dels anys noranta i, en definitiva, un retorn al contacte directe amb el medi no urbà. Tanmateix, serà des d'una relació diferent, ja no com a productors i modeladors dels paisatges a través de l'agricultura, sinó com a consumidors. El gran boom de les pràctiques esportives que coneixerà la Vall en les darreres dècades, relacionades sobretot amb la muntanya (senderisme, curses de muntanya, etc.) és una mostra d'això. Per la seva banda, les noves tecnologies, sobretot relacionades amb la fotografia, accentuaran aquesta visió dels paisatges com a béns de consum, ja no només per aquells forans (com els viatgers romàntics), sinó també pels locals.

Tot això, difuminarà i dificultarà les delimitacions entre els usos i funcions dels sòls, ja que la gent perdrà la consciència sobre com aquells espais han estat configurats i

conservats, quedant-se només amb la visió superficial estètica. No és d'estranyar doncs, que siguin essencialment els pagesos aquells que demanin ajudes als governs per mantenir els paisatges de la Vall, sobretot dels cítrics, aquell element del paisatge que li atorga la seva identitat. Els usos i funcions de certs paisatges han canviat per complet: aquells tarongers i oliveres que generaven beneficis econòmics a través del comerç ara s'han convertit en elements paisatgístics claus per vendre turísticament la imatge de la Vall i infraestructures com la carretera del Coll (fotografia 8) o el ferrocarril (fotografia 32) han passat de ser elements per connectar la Vall amb la resta de Mallorca i facilitar el comerç en atractius merament turístics.

La concepció i interpretació del paisatge esdevindrà així molt més complexa i difícil per a la societat, sorgint d'aquesta nova relació contradiccions entre una certa consciència postmaterialista i unes pràctiques poc avingudes amb el manteniment d'aquests paisatges singulars. Això genera problemes, ja que aquest contacte superficial per la fugacitat amb què passem per aquests espais i el fet de partir com a consumidors farà valorar els paisatges essencialment de manera estètica i des de la llunyania, sense tenir en compte el valor ecològic i cultural d'aquests espais.

3.1.3. La pressió humana sobre els paisatges.

Cada paisatge reflecteix una manera de viure perquè el territori és el resultat de transformar la matriu biofísica d'acord amb les necessitats de cada societat (Folch i Bru 2017: 97). Les societats poden instal·lar-se de formes molt diverses sobre un mateix medi, com es posa de manifest a la Vall de Sóller i Fornalutx. L'impacte paisatgístic dels primers pobladors serà menor respecte la resta de l'illa pel fet que els talaiòtics es concentraren sobretot a la zona de Muleta i que per als romans aquesta no seria un punt clau del seu eix territorial. Els primers a tenir una presència seria a la Vall i amb clars conseqüències paisatgístiques foren els musulmans, ja que aquesta reunia unes condicions hidrològiques òptimes per als seus cultius. Part del seu impacte en el paisatge es conserva encara avui, amb tota una xarxa de construccions hidràuliques i infraestructurals molt enginyoses.

La conquesta catalana-aragonesa (1229) implicarà un nou canvi paisatgístic a la Vall amb la introducció de la trilogia mediterrània formada pel blat, l'olivar i la vinya. L'objectiu principal dels catalans-aragonesos serà l'obtenció de més terres per un cultiu de caràcter expansiu. És per això que gran part dels seus esforços a la Vall es centraran

en la construcció de les famoses marjades, un element que forma part d'un dels paisatges més arquetípics dels peus de les muntanyes. Tanmateix, fins al segle XVIII Sóller no superarà els seus límits naturals de creixement, fet que aconseguirà amb una pionera comercialització dels seus productes agrícoles estrella (l'oli, el vi i els cítrics), primer amb França i després amb les colònies americanes. Amb tot això es fa evident que la pressió humana sobre el territori i els paisatges no és una cosa recent, sinó que les modificacions són molt anteriors al segle XIX i es basen amb els interessos socioeconòmics de cada època.

A l'igual en el cas de Mallorca, sovint s'ha idealitzat la Vall del passat, imaginant-la com una vall paradisiàca i ideal fins a l'arribada del turisme de masses (en gran part per la idealització i mitificació literària i artística), un relat que hem vist reflectit en el text de Miquel Ferrà. Tot i que d'impactes ja n'hi havia anteriorment, és evident que els canvis produïts en el darrer segle i mig han augmentat com mai la pressió sobre els paisatges de la Vall, sobretot dels anys cinquanta del segle XX fins al present pel gran augment demogràfic i infraestructural.

La població de Sóller passà de 7.914 el 1857 a 9.279 el 1950, mentre que la de Fornalutx baixarà de 1.045 a 619 per la gran emigració que sofrirà. L'augment de la densitat de població serà important a Sóller, passant de 186,4 persones per km² a 218,5, el que significa un creixement del 14,7%, esdevenint la mitjana més alta de Mallorca en aquells moments. El contrast serà important amb el municipi de Fornalutx, que disminuirà la densitat dels 53,6 habitants per km² als 31,7, esdevenint una de les més baixes de Mallorca. Aquest fenomen guarda gran relació amb el manteniment d'uns paisatges pels quals han rebut diverses distincions des dels anys vuitanta. Per això, aquest contrast entre els dos municipis de la Vall, tan pròxims, ens esdevé un clar exemple de la relació entre la demografia i els paisatges.

Tot i la baixada produïda en el municipi de Fornalutx, la densitat a la Vall creixerà dels 144 hab/km² a 159 hab/km² un 9,5%, un augment important si tenim en compte que les xifres ja eren altes de per si. Aquest gran creixement de la població per si mateix ja té repercussions sobre els paisatges, amb un augment dels antròpics. Tradicionalment la Vall de Sóller i Fornalutx s'ha caracteritzat per una important densitat de població i per un poblament dispers, dos processos que tot i semblar contraris esdevenen complementaris en aquest cas, i que s'accentuaran en el darrer segle i mig. L'eixamplament del municipi de Sóller i el cobriment del Torrent Major són una mostra d'aquest augment de la pressió sobre el medi natural i rural, així com l'augment de

l'activitat agrària. Tot i això són diferents, ja que mentre la primera exercirà una major pressió sobre els recursos naturals (inclòs aquí també el sòl, entès com un recurs escàs a Mallorca), la segona contribueix a modelar uns paisatges que quan aquestes activitats siguin abandonades es degradaran.

Un exemple d'aquesta pressió sobre els recursos naturals és la febre per la recerca de fonts en els anys vuitanta del segle XIX, creant-se societats i companyies per fer mines i pous a les falques de les muntanyes per trobar aigua amb l'objectiu de fer créixer la producció de l'Horta (Gual 2009: 369). Un altre exemple clar del segle XX és la tala d'arbres, que assolirà els seus màxims entre les dècades dels anys trenta i cinquanta a causa de l'augment del consum energètic (Rullan 2002: 198). En el cas de la Vall de Sóller i Fornalutx es pot observar en certes zones aquesta menor presència arbustiva en les fotografies aèries del 1957 respecte a les actuals. Així doncs, també en aquest cas el butà salvà l'alzinar. Actualment però, s'ha arribat a l'altre extrem, la falta de gestió (per la reducció dels cultius i del bestiar oví que controlava el creixement de la vegetació espontània) i de tala als boscs ha conduït a una recolonització vegetal i a un espai poc sa ecològicament i amb un gran riscs d'incendis.

També cal destacar l'augment de les infraestructures, sobretot carreteres i camins. En el cas de Vall, el segle XVIII serà el moment de major creació de nous camins. En el segle XIX se'n crearan de nous i es milloraran els existents. La creació de la carretera del Coll, que unirà el municipi de Sóller amb la ciutat de Palma (i després amb el Port de Sóller el 1894), serà un exemple més del gran creixement de carreteres experimentat a Mallorca després de l'elaboració del primer Pla General de Carreteres el 1848. Les següents carreteres construïdes seran les de Deià (1886) i Escorca (1961), que transiten per espais d'alt valor natural i fins aleshores gairebé verges. A això cal sumar la construcció del ferrocarril de Sóller el 1912, un clar exemple de l'esperit possibilista de l'època, donades les difícils condicions naturals per a la seva construcció per la gran pendent que havia de superar i per la necessitat de foradar la muntanya per poder-la travessar. El port també s'eixamplarà i començaran a modernitzar-se durant el segle XIX amb la construcció dels dos fars (Punta Grossa el 1858 i de la Creu el 1864) i nous dies a causa de l'augment del tràfic comercial i al control militar (Rullan i Mir 1876), uns elements que poden observar-se clarament en la comparativa fotogràfica. Tot això generarà nous paisatges fins aleshores desconeguts, que passaran en alguns casos de ser gairebé verges a clarament paraurbanitzats.

El turisme de masses a partir de la segona meitat del segle XX transformarà completament la relació entre la població de Sóller i Fornalutx i la Vall, amb un clar augment de la pressió sobre el territori i els paisatges fins a límits desconeguts. El gran augment demogràfic a la Vall es produirà en la segona meitat del segle XX. Dels 9.279 habitants a Sóller el 1950 es passarà a 13.996 el 2017, mentre que la de Fornalutx seguirà disminuint fins als anys vuitanta (on arribarà al seu mínim –505 habitants–) per tornar a créixer a partir d'aleshores amb el retorn de la ciutat als pobles, situant-se actualment en 663 habitants. Tanmateix, en ambdós casos caldria sumar totes les persones estrangeres que habiten a Sóller (temporalment o no), però que no estan empadronades.

En una primera etapa, des de la segona meitat dels anys cinquanta fins a la segona crisi turística (1990), aquesta pressió s'exercirà sobretot sobre el Port i serà estacional, coincidint amb la resta de l'illa. El canvi en les activitats econòmiques tindrà importants repercussions paisatgístiques. L'augment de la construcció es concentrarà en una primera etapa a la zona del Port, on es passarà d'una construcció vertical durant els anys cinquanta i seixanta (amb un impacte paisatgístic més fort però menys reduït en l'espai) a una més horitzontal i extensiva a partir dels anys setanta i sobretot dels anys vuitanta (amb un impacte visual igual a major pel fet de donar-se d'alçar-se a les muntanyes).

Tanmateix, ambdós tipus de construccions implicaran importants canvis paisatgístics, amb la destrucció dels paisatges anteriors (tant en termes visuals com ecològics), que eren dels més verges de la Vall. El Port de Sóller (fotografia 34) tenia un nucli urbà molt petit fins al segle XX, amb només un barri pescador, al que s'unirà a partir dels anys vint el primer hotel (el Costa Brava) i les primeres residències. Així doncs, la fisonomia del Port canviarà per complet, com s'observa clarament en les imatges aèries i frontals (fotografies 4, 5, 12, 13, 14, 15 i 16). El Port de Sóller arribarà a les 2.043 places hoteleres el 1965, una oferta que gairebé es congelarà fins al segle XXI, ja que el 2004 les places seran gairebé les mateixes (2.160). Les que sí que experimentaran un gran creixement seran les residencials, estenent-se per tota la zona costanera i pujant cap a les muntanyes, implicant greus conseqüències paisatgístiques, sobretot als dos extrems del Port, la zona de Torre Picada i de Muleta. Tanmateix, la pressió humana no només es deu al turisme, tot i que els turistes o els estrangers amb segones residències han acabat convertint-se en competidors dels locals en el consum energètic, l'ús de les carreteres o la generació de residus i han obligat a millorar i ampliar unes infraestructures que generen més paisatges paraurbans.

La diferència de Sóller respecte de l'illa és que l'estacionalitat serà menor, ja que el poble atraurà gairebé tots els models de turisme existents: tant els de sol i platja com els de caràcter més cultural o excursionista pel seu patrimoni cultural i natural tan exaltat pel romanticisme, sent un dels pobles més visitats a l'hivern. L'aposta infraestructural realitzada en aquestes dècades centrals amb la millora de les carreteres ja existents serà clau per la consolidació del model de mobilitat actual, basat en el transport privat. Aquest model és el que més disfuncions territorials i paisatgístiques provoca, ja que augmentarà la difusió dels paisatges paraurbans per tota la Vall.

Dels anys noranta fins al present tornarà a augmentar la pressió humana com a conseqüència del nou desenvolupament turístic (només interromput l'any 2001 i durant els anys de la recent crisi econòmica) i de la consolidació de l'estil de vida modern. La Vall rebrà una major arribada de turistes a partir dels anys noranta per la potenciació d'una diversificació turística que té els municipis de Sóller i Fornalutx com a grans exponents. Amb les noves modalitats turístiques, els hotels rurals i el lloguer residencial, la temporada turística s'anirà estenent i la pressió humana augmentarà anualment. De 97 places d'hotels rurals el 2004 es passarà a les 347 el 2017, una dada que ens mostra la importància que té la qualitat dels paisatges en les noves tendències turístiques. A Fornalutx les 25 places hoteleres que s'ofereixen actualment són totes en un únic hotel rural (estadística 4). En canvi, les velles formules com els hostals i pensions aniran perdent importància, de les 406 places el 2004 a les 151 el 2017. A més, alguns locals també tornaran a viure a la Vall o altres illencs hi vendran a viure gràcies a la millora dels accessos (com el túnel de Sóller, inaugurat el 1997) i per la influència de les noves tendències culturals relacionades amb un estil de vida més saludable i amb major contacte amb la natura.

Tradicionalment la Vall s'ha caracteritzat per tenir un poblament dispers i una alta densitat de població (estadística 5 i fotografia 1), dos processos que s'han accentuat en les darreres tres dècades a causa de l'augment demogràfic que té com a expressió visual la construcció de nous habitatges moltes vegades als afores dels nuclis urbans. La població de Sóller creixerà entre el 1991 i el 2017 en més de 3.000 habitants, dels 10.238 als 13.996, el que esdevé un creixement del 26,9%. A Fornalutx el creixement serà molt menor pel que fa a l'empadronament, només augmentant en 99 habitants (dels 562 el 1991 als 663 del 2017), tot i que el percentatge de creixement és alt percentualment, del 15,3%. Amb tot això la densitat de població es situarà clarament per sobre de la mitjana balear i estatal amb 325,6 h/km² al municipi de Sóller i 34 h/km² a Fornalutx, donant una

densitat total de la Vall de 235 h/km². Pel que fa a la dispersió, actualment Sóller 3.468 persones viuen fora dels diferents nuclis urbans (un 24,7%) i a Fornalutx 196 dels 663 habitants estan disseminats del nucli urbà (un 29,5%). Tanmateix, aquestes xifres són més grans si poguessin comptar totes les residències d'aquells estrangers que no estan empadronats en el municipi.

Tant les activitats d'aquestes persones com les infraestructures necessàries per a la vida diària repercutiran en els paisatges. N'és un exemple el creixement del sòl urbanitzat. Aquest augmentarà considerablement, sobretot pels nous habitatges (alguns destinats a lloguer turístic). Entre el 2000 i el 2008 es construiran 268 habitatges de nova planta al municipi de Sóller i a Fornalutx 95 en el mateix període. El mapa lumínic (mapa 13) també és clar: ens mostra una Vall del tot il·luminada, el que denota un paisatge clarament antropitzat i confirma la tendència a la dispersió i la rururbanització paisatgística.

Les infraestructures relacionades amb la mobilitat seguiran la mateixa pauta. L'aposta pel transport privat no s'ha revertit, sinó que ha augmentat, amb la construcció del túnel de Sóller el 1997 i amb la seva gratuïtat el 2018. En els dos primers mesos des de la seva inauguració el tràfic ha augmentat en un 7%, tot i ser mesos de temporada baixa. El parc automobilístic s'ha doblat en les darreres dues dècades, passant dels 6.666 vehicles el 1996 als 12.572 el 2017 (de 4.866 cotxes a 8.135) a Sóller i dels 334 als 708 (de 243 cotxes a 457) a Fornalutx (estadística 3), el que mostra el clar triomf d'un model de mobilitat que provoca grans disfuncions territorials i paisatgístiques. Això mostra l'estreta relació existent entre la creació de noves infraestructures (com els túnels del Coll i de sa Mola) i l'augment del transport privat, un model que actualment està creant seriosos problemes d'aparcament a la Vall.

Aquest augment de la mobilitat i el nombre més gran de visites, tant de turistes com de residents, a paisatges "naturals" també ha afectat Sóller, punt de pas o de sortida de moltes d'aquestes activitats. Això ha comportat un augment de la pressió sobre aquests paisatges, tant pel que fa a creació d'infraestructures com canvis en les línies, els colors i els sons. Un exemple d'això és el gran trànsit que pateixen les carreteres de la Serra de Tramuntana, com la de Sóller a Deià o la de Sóller a Escorca, amb afectacions sobre els animals i els mateixos residents. L'augment d'aquestes activitats també provoquen afectacions sobre les plantes i els sòls. Tot això portarà a un augment de la pressió humana.

Els dos processos que es donen actualment, l'expansió dels paisatges paraurbans i la reducció dels rurals, no només tenen greus conseqüències paisatgístiques i ecològiques. L'edificació sobre terrenys amb pendent o la proliferació d'elements antròpics com plàstics, ferros, teulades o asfalt afectaran la canalització i curs de les aigües. A més, directament afecta els paisatges rurals, ja que a tota la zona on s'edifica és impossible sembrar, el que implica una reducció dels espais agroforestals, que tenen un paper clau en la captació de CO₂, el manteniment de la biodiversitat o la lluita contra l'erosió dels sòls. En el cas de la Vall de Sóller i Fornalutx caldria destacar el paper que juguen les marjades en aquest sentit (fotografia 33), ja que contribueixen a l'estabilització dels vessants, el control de l'escolament i la reducció de la pèrdua de sòl, a més d'afavorir la biodiversitat per constituir un habitat per nombroses espècies animals i vegetals (Alomar *et al.* 2000). Així doncs, "el camp marjat funciona com un ecosistema en el qual tots els elements estan interrelacionats per garantir l'estabilitat del conjunt i prevenir-ne la degradació" (Reynés *et al.* 2008: 129). En definitiva, tot això genera una degradació dels paisatges tradicionals i una disminució de la sostenibilitat ecològica.

Els principals problemes ecològics actuals de Mallorca també es donen a la Vall de Sóller i també tenen impactes paisatgístics: l'aigua, la pèrdua de sòl i el consum d'espai natural. A més, els riscos meteorològics, geomorfològics i geològics, ja de per si importants per les característiques de la Vall (sobretot pel que fa a esllavissades i inundacions), es vegin agreujats per aquesta gran pressió humana (demogràfica, infraestructural i d'activitats) que modifica les estructures naturals i que augmenta la presència humana en aquests espais, al qual cal sumar la gran aflluència de gent que vol veure de prop circumstàncies especials com les muntanyes nevades. El centre urbà de Sóller és travessat per un torrent amb un cabal hidrològic destacat i els tres llits que conflueixen en aquest (els torrents de Fornalutx, Biniaraix i el coll) i una plana inundable entre el municipi de Sóller i el Port (Rosselló i Rosselló 2009). Tots aquests fenòmens, de per si imprevisibles, no només tenen efectes sobre els paisatges, sinó que esdevenen un perill real per a la mateixa vida de les persones que habiten i visiten la Vall de Sóller i Fornalutx.

3.2. Els paisatges en l'economia i la política. Del paisatge productiu al producte de consum.

3.2.1. Els paisatges i l'economia.

La relació entre paisatge i economia és importantíssima, ja que aquesta és directa o indirectament l'element més rellevant en la conformació i modificació de l'espai. En el darrer segle i mig, la Vall de Sóller i Fornalutx ha experimentat una transformació més important que des de l'arribada dels primers pobladors. Avui encara es poden observar paisatges de les diferents etapes històriques, donant lloc a una heterogeneïtat paisatgística, que tot i estar amenaçada, segueix present. Aquesta assolirà els seus màxims a inicis del segle XX amb la combinació d'una economia basada en l'agricultura i la indústria i amb un turisme incipient, per a partir dels anys quaranta del segle XX tendir cap a una homogeneïtzació basada en el monocultiu turístic. Dit en termes paisatgístics, es passarà d'un paisatge productiu (de caràcter fonamentalment rural, però amb certa importància de la indústria i el comerç) que té la seva etapa d'esplendor entre la segona meitat del segle XIX i el primer terç del segle XX (tot i que amb interrupcions i recessions) a un paisatge com a producte de consum per al turisme actualment. Ambdós models i la transició tindran els seus reflexos visuals en el sorgiment i substitució d'uns paisatges per altres com veurem a continuació.

Com ja hem comentat, no serà fins al segle XVIII en què Mallorca i també la Vall de Sóller i Fornalutx començarà a superar els seus límits naturals de creixement gràcies a la producció oleica fonamentalment. Aquesta permetrà l'obertura d'una relació comercial fluida amb l'exterior, principalment amb França i Catalunya en el cas de la Vall, el que permetrà l'exportació de produccions com els cítrics i algunes manufactures tèxtils. Igual que a la resta de Mallorca, el pas de l'Antic Règim a l'economia moderna no serà lineal, sinó amb algunes interrupcions al llarg dels segles XIX i XX i anirà acompanyada de transformacions socials, econòmiques, territorials i paisatgístiques. Des de finals del segle XVIII l'economia de la Vall es fonamentarà sobre tres pilars: l'explotació i comercialització dels cítrics (el 60% aproximadament de l'exportació), el comerç marítim i una incipient indústria tèxtil de tipus manual (Pérez Plàcid 2016: 216). De fet, José Vargas Ponce (1983 [1787]: 29) a finals del segle XVIII ens diu de Sóller que era la vila més rica de l'illa gràcies al comerç de les taronges, una afirmació que caldria matissar, però que denota la importància econòmica de la Vall en comparació amb la resta de Mallorca.

La Vall, no veurà el seu primer desenvolupament important fins a les dècades dels anys quaranta i cinquanta del segle XIX, afavorit en gran mesura per factors externs: les malalties que afectaran els camps valencians i la substitució de la llana i el lli pel cotó estranger (Pérez Plàcid 2016: 218). En aquestes dècades s'expandirà el cultiu dels cítrics gràcies a la bona conjuntura econòmica i a la fàcil sortida del producte, veient aquests el seu moment de major expansió a la història de la Vall (Reynés *et al.* 2008). Així doncs, i com afirmàvem a l'inici, gran part dels canvis paisatgístics tenen a veure amb els canvis econòmics. Això queda també de manifest en les infraestructures: d'aquesta etapa és la construcció de la carretera del Coll (1833-1847) i la de Fornalutx (1852), ambdues amb l'interès de facilitar el transport de mercaderies. Cal tenir present que abans d'aquesta data les úniques possibilitats de transportar mercaderies era amb mules, que tot i anar més de pressa que els carros, permetien carregar una quantitat molt menor. Això suposa un canvi transcendental, ja que també facilità la comunicació i l'arribada de persones a la Vall. Un altre exemple de la bona conjuntura econòmica d'aquesta etapa és la inauguració de l'enllumenat públic amb fanals d'oli (1853), que tot i fer-se per qüestions de seguretat, suposa una important inversió municipal a més d'importants repercussions sobre els paisatges i sobre la seva percepció.

Tanmateix, aquest desenvolupament es frenarà a partir del 1867 perquè les malalties també afectaran els tarongers de la Vall a partir del 1865. De 2.400 càrregues de taronges el 1860 es passarà a no arribar ni a les 600 el 1885, el que suposarà conseqüències nefastes per la Vall (Pérez Plàcid 2016: 218). Tot i això, el pes de la taronja com a element arquetípic del paisatge de la Vall romandrà fins al present, en gran part gràcies a les descripcions literàries i pictòriques anteriors i posteriors. A això caldrà sumar una disminució de l'activitat tèxtil per la manca de cotó procedent d'una Amèrica del Nord en plena guerra de secessió. Ambdós elements arrossegaran el comerç marítim, portant a l'economia de la Vall a una greu recessió que obligarà a emigrar fonamentalment a la gent jove i a cercar nous productes per exportar (Pérez Plàcid 2016: 218). Paisatgísticament, no hi haurà grans canvis infraestructurals durant aquestes dècades, però sí un important retrocés dels tarongers, que ja no tornaran a tenir la presència que tenien anteriorment.

A partir de la dècada dels anys vuitanta l'economia de la Vall es tornarà a relançar, en gran part novament per factors externs: el retorn dels emigrants i la seva gran disposició per invertir a la Vall. Això, sumat a la recuperació parcial dels cítrics, propiciarà el renaixement de la indústria tèxtil (ara mecanitzada) i el sorgiment d'una

important indústria alimentaria basada en els productes derivats del porc i les figues seques, que tot i no cultivar-se gairebé a la Vall (sinó en el Pla de Mallorca i el Raiguer), es processaran i distribuïran des d'aquesta (Pérez Plàcid 2016: 220). Aquests elements contribuiran a la recuperació del transport marítim i el sorgiment de noves companyies marítimes (com la *Compañía de Navegación de Sóller*), que exportaran teixits, quitrà, pells adobades, garroves i cítrics, i al sorgiment de les primeres sucursals bancàries a Sóller: *Crédito Balear* (1881) i el *Banco de Sóller* (1889) (Pérez Plàcid 2016: 221).

L'augment de la flota marítima i del tràfic comercial també facilitarà l'arribada de viatgers a la Vall, que contribuiran a l'expansió del sector terciari i la consolidació d'una economia diversificada. Miquel dels Sants Oliver (1990 [1909]: 31) ja advertia d'aquesta qüestió a inicis del segle XX:

“En ninguna comarca de la isla, tanto como en Sóller, se ha comprendido el alcance del turismo, de la “industria del viajero”. Los excursionistas se encuentran allí como en su casa y ni siquiera producen extrañeza, ni curiosidad enojosa, ni corrillos de muchachos, los trajes más chillones del automovilista, del deportivo o del globe-trotter. Todo ello ha entrado en las costumbres y se ha hecho habitual y cotidiano, siendo como es el pueblo un centro de ascensiones y excursiones las más interesantes”.

Cal tenir present que ell era un dels principals impulsors del turisme a l'illa i que el seu relat és exagerat en alguns punts, però si més no, ens mostra el paper pioner de Sóller respecte a la resta de l'illa i l'existència en l'arribada d'un turisme prematur. De fet, Sóller s'estava constituint des de dècades passades com un important centre d'excursions de muntanya, com s'observa en les primeres guies de Mallorca o en el Butlletí del Centre Català d'Excursionisme de Catalunya. De fet, la inauguració dels primers establiments datà d'aquesta etapa: el 1912 s'inaugura el Gran Hotel del Ferrocarril i poc després, els hotels Marisol, Costa Brava, Denis i Terramar.

Paisatgísticament es traduirà en l'arribada de l'arquitectura modernista a Sóller i un important augment infraestructural. Les influències exteriors arribaran a Sóller a través dels emigrants, amb la construcció de cases d'estil modernista (amb influències regionalistes), i la remodelació de la façana de l'Església (1904) i de l'edifici que ocupa el Banc de Sóller (1889). Pel que fa a les infraestructures cal destacar la construcció de les carreteres de Deià (1886) i del Port (1894), l'ampliació de la carretera de Fornalutx (1892) i del carrer d'Isabel II (1905) (a l'entrada del municipi de Sóller) i la millora de diversos camins rurals com el de Bàltx, Montnàber o Binibassí. Una mica posterior serà

la construcció del ferrocarril de Sóller (inaugurat el 1912 i un any després ampliat fins al Port), que el 1914 ja transportarà més de 366.000 passatges i més d'11.000 tones de mercaderies (Pérez Plàcid 2016: 227). Tot i la importància del transport de mercaderies, en la seva construcció també hi ha una clara vocació turística, com es desprèn de les pàgines del setmanari *Sóller*, que exercirà una gran pressió pública per a la constitució del projecte i impulsarà la subscripció.

La Gran Guerra i la postguerra suposaran una etapa de dificultats a causa de la inseguretat marítima i les dificultats per exportar cítrics pels impostos proteccionistes que imposen els països en conflicte i la interrupció de les relacions comercials durant la guerra, pel que la indústria haurà de reduir la producció per adaptar-se a la menor demanda (Pérez Plàcid 2016: 228). Tot i això, la conjuntura econòmica no serà del tot desfavorable fins a finals dels anys vint, ja que durant els anys vint la demanda tornarà a créixer moderadament. La crisi econòmica afectarà més a la Vall de Sóller que a la resta de Mallorca pel fet de ser més dependent del comerç exterior. L'excés de creixement i el descens de les demandes afectaran severament la Vall, en gran part com a conseqüència de les mesures proteccionistes imposades per França prohibint la importació d'embotits de porc i limitant l'entrada de fruites i llegums (1932). A tot això caldrà sumar la menor arribada de capital d'emigrants de segona generació i la impossibilitat de competir contra indústries manufactureres més modernes que la sollerica. La dificultat per exportar productes alimentaris contribuirà al creixement d'altres exportacions com el carbó mineral o el ciment. Mentrestant, el volum de passatgers i mercaderies transportats amb el ferrocarril i el tramvia augmentarà (més de mig milió de passatges i més de 21.000 tones de mercaderies). La indústria tèxtil també patirà la crisi, tot i que mantindrà bona part de la producció.

Les noves inversions es centraran en gran mesura en la construcció i el turisme, amb el projecte d'urbanització de la platja d'en Repic (1929-1930) i la construcció de l'hotel Marina (1903), al qual l'Ajuntament contribuirà amb la construcció de les voreres, un quiosc al mig de platja i la dotació de clavegueram (Pérez Plàcid 2016: 230). Un altre projecte destacat serà el de la urbanització de la zona d'El Través i una part de la zona de la possessió del Port els anys previs a l'inici de la Guerra Civil (Pérez Plàcid 2016: 231). Paisatgísticament, les dècades dels anys vint i trenta es traduiran en l'inici de l'edificació moderna del Port, una tendència que només es paralarà durant la Guerra Civil i la Postguerra, per reprendre's a partir dels anys cinquanta amb més força que mai. El Port perdrà definitivament el seu caràcter comercial i pesquer per convertir-se en turístic-

residencial. La dècada dels anys quaranta i la primera meitat dels cinquanta seran una etapa d'estancament i de predomini de nou de la producció de subsistència, ja que l'autarquia franquista suposarà el final del comerç exterior solleric, amb greus conseqüències sobre la indústria tèxtil i alimentària i l'agricultura.

A partir de la segona meitat del segle XX aquesta diversitat paisatgística anirà en retrocés per anar esdevenint homogeneïtat (per convertir-se en paisatges urbans o derivats amb el turisme com a punt en comú). La majoria d'autors coincideixen en senyalar el fenomen turístic com la causa principal, ja que trastocarà completament les estructures econòmiques i socials i els paisatges anteriors al seu desenvolupament (Picornell 1978). Tot i que el turisme és anterior als anys cinquanta en el cas de la Vall, la seva modalitat moderna (el turisme de masses), comportarà un impacte molt més gran que la seva versió anterior sobre els paisatges que l'anterior. En general, implicarà el sorgiment i la proliferació de nous paisatges periurbans (als afores dels nuclis urbans), rurubans (a les zones rurals) i vorourbans (per l'expansió d'elements urbans que convertiran en illes aquells espais rurals envoltats d'urbanitat). Això no es deurà tant a la forma o el lloc on s'edificarà, ja que trobem residències i hotels al Port de Sóller o en zones gairebé verges i nous camins i carreteres abans de l'arribada del turisme de masses, sinó pel volum de visitants, que multiplicarà aquests processos.

En una primera etapa, que va des dels anys cinquanta fins a finals dels anys vuitanta, els canvis paisatgístics derivades de la transformació econòmica afectaran essencialment a l'àrea litoral. Per primera vegada els paisatges costaners esdevindran rendibles, un canvi substancial, ja que fins al moment no havien gaudit de valor econòmic per la impossibilitat d'extreure'n producció agrícola o ramadera. L'edificació en aquests espais, com el Port de Sóller, responia essencialment a factors comercials i en menor mesura pesquers. Curiosament, aquells paisatges més textuats i pintats (els hivernals/primaverals) no compliran un paper rellevant en aquest primer desenvolupament. En aquesta etapa es consolidaran els paisatges turístics. En alguns casos els nous paisatges turístics es combinaran amb els anteriors (nuclis de pescadors i comerciants i/o de segones residències d'alguns locals, com en algunes zones del Port), mentre en d'altres generaran un paisatge completament nou (superposant-se sobre platges, cales o penya-segats verges, com en els casos de Muleta (fotografia 16), Alconàsser o Béns d'Avall (fotografia 36)).

Un tret diferencial d'aquesta primera etapa és que els nous paisatges turístics seran clarament identificables per aquesta concentració en aquests escenaris concrets, deixant

més de banda l'interior de la Vall. Dels fòssils guia del primer boom (1955-1973) i el segon boom (1973-1990) tant l'hotel com els apartaments i els adossats proliferaran a les zones costaneres (al Port, a Muleta i Alconàsser essencialment), com ens mostren les fotografies aèries o frontals. Tots aquests elements tenen un punt en comú en termes paisatgístics: la superposició de la urbanitat sobre espais rurals o naturals. Aquest canvi en el model econòmic possibilitarà l'aparició de noves classes econòmiques lligades al turisme i la construcció que esdevindran hegemòniques en d'ara endavant. D'una economia complexa i orientada a l'exportació es passarà a una economia terciària, ambdues dependents de l'exterior.

Els empresaris constructors i immobiliaris, si en un primer moment compartiran interessos amb els hotelers, acabaran per separar-se i fins i tot arribar a confrontar-se després de la primera crisi turística. De fet, part del sector hoteler començarà a conscienciar-se dels efectes negatius d'aquest model quan l'oferta de sol i platja comenci a saturar-se i començarà a vindicar la necessitat de mantenir aquesta diversitat paisatgística per a poder diversificar l'oferta turística. Tanmateix, els sectors realment perjudicats a la Vall seran l'agrícola i l'industrial, ja que perdran gran pes en la dècada dels anys seixanta i setanta. La gent que treballava el camp o la fàbrica es veurà progressivament obligada a canviar de sector. Les fàbriques tèxtils (fotografia 30) seran tancades entre els anys seixanta i setanta i la població dedicada a l'agricultura començarà a descendir progressivament.

En general s'expandiran els paisatges urbans o derivats de la urbanitat a causa de l'augment de l'edificació i de les noves infraestructures imprescindibles per al seu desenvolupament. Aquestes tindran important afectacions sobre tots els paisatges preexistents. Afectaran els paisatges urbans perquè els obligaran a fer remodelacions i adaptacions, com queda palès en la nova façana marítima del Port; als paisatges rurals perquè la majoria de les noves edificacions es construiran sobre aquests; i als naturals perquè per poder ser contemplats i gaudits serà necessària la creació d'infraestructures per poder accedir-hi i estar-hi, com queda reflectit en la carretera de Sóller a Escorca, construïda el 1961. Aquests últims, amb cap utilitat econòmica anteriorment (només en les zones baixes on les marjades possibilitaren el conreu sobretot de l'olivar), començaran a convertir-se en béns de consum pel seu atractiu estètic i començaran a ser visitats per mils de persones que generaran una gran pressió i estrès sobre els seus ecosistemes (Bauzá 2010: 359). En gran part això es deurà a la gran publicació que fan l'administració franquista i diverses entitats econòmiques des dels anys quaranta i cinquanta amb

documentals, fotografies o guies de viatge, veient ja el potencial turístic d'aquests espais (Vives 2005: 532). No serà fins a la dècada dels anys noranta però, en què aquests paisatges esdevindran cultes turístics, com és el cas del Barranc de Biniaraix (fotografia 11).

El canvi de model econòmic i l'abandonament de les activitats agrícoles també implicarà la pèrdua o degradació de paisatges rurals associats i que havien esdevingut singulars. No només les plantacions, sinó també els elements associats com les marjades, moltes de les quals estan actualment en mal estat, ja que han deixat de reportar benefici econòmic directe (només estètic). L'estil de vida quotidià de les possessions de la Serra es perdrà definitivament a partir dels anys seixanta perquè aquestes explotacions deixaran de ser rendibles (Colom i Lladó 2012). Amb això es perd definitivament aquesta unitat de producció encarregada del manteniment paisatgístic de la ruralia.

Tanmateix, en aquesta primera etapa bona part de la població sollerica i fornalutxenca viurà enlluernada pels beneficis immediats del turisme, prioritzant en molts de casos aquest per sobre de la conservació del patrimoni paisatgístic. Considerar alienes aquestes activitats al medi en el qual tindrà greus conseqüències: el sorgiment de paisatges involuntaris, no planificats i com a conseqüència d'accions aïllades. Que siguin involuntaris no vol dir que no tinguin responsables i aquests foren essencialment en aquesta primera etapa els tres sectors que hem citat anteriorment i l'administració per optar per un donar via lliure i optar per un model de mobilitat basat en la destrucció territorial i paisatgística.

Amb tot això, la Vall de Sóller i Fornalutx viurà durant aquestes quatre dècades un alt ritme de mutació territorial i paisatgística desconegut fins aleshores, només alentit durant la primera crisi turística. L'augment dels paisatges urbans no només quedarà reduïda al sòl, sinó que diversos elements que formen part del que considerem urbanitat no tindran constància en l'ús del sòl, però si visualment, com els pals i les línies de tensió o les tanques publicitàries (ara ja prohibides en la majoria dels espais de la Vall). Així doncs, el turisme sotmetrà a l'espai a la seva lògica i determinarà la forma dels nous paisatges. La Vall s'inscrirà dins aquest procés d'expansió de la urbanitat per tota Mallorca, participant de la construcció del que Quintana (1979) conceptualitza com a ciutat-regió. Els canvis paisatgístics d'aquesta primera etapa començaran a obrir el procés cap a la complexitat paisatgística que avui predomina a la Vall, amb el creixement que experimentarà amb l'arribada de nous habitants i el sorgiment de noves zones urbanes. La majoria d'aquestes, a diferència dels anteriors, no tindran cap cohesió paisatgística

respecte als centres històrics, tot i que aquests tampoc mantindran els seus usos i funcions (com és el cas del barri de Santa Catalina (fotografies 13 i 14) al Port de Sóller).

La segona fase de la segona etapa s'iniciarà en els anys noranta amb el que Rullan (1997) ha anomenat tercer boom turístic i s'estén fins avui, alentint-se només durant els primers anys de segle XXI i durant la crisi econòmica iniciada el 2008. Aquesta fase es caracteritzarà per aprofundir en els processos iniciats durant la primera fase, sobretot pel que fa a la complexitat del paisatge, que derivarà en homogeneïtat definitivament. Això serà degut bàsicament a l'augment tant quantitatiu com zonal dels paisatges rururbans (afectant ja a l'interior de la Vall) i per la constitució d'un paisatge turístic global amb característiques diferents de l'anterior. Ambdós elements estan connectats i formen part d'un mateix model econòmic.

De fet, l'expressió visual del tercer boom turístic serà l'edificació del camp (Rullan 2002: 219). La pressió urbanitzadora s'estendrà homogèniament per tota la Vall a partir dels anys noranta, en gran part a conseqüència de la publicitació d'una Mallorca profunda com aquella diferent de la turística, que guarda l'autenticitat i que s'associa a la calma i a un estil de vida més pur. Tanmateix, les influències culturals i socioeconòmiques d'aquests nous residents seran molt diferents de les tradicionals d'aquestes zones i començaran un procés de tancament de les finques que xocarà amb els usos i passos tradicionals. També creixerà l'especulació, sobretot arran del sorgiment de les noves formes d'allotjament, el lloguer turístic (regulat i no regulat), que proliferarà en les darreres dècades fins a esdevenir un dels problemes més grans en l'actualitat. De fet, aquest 2018 la barriada de Santa Catalina (la més antiga del Port de Sóller) ha estat declarada com a zona turísticament saturada (*Sóller* 2 de juny del 2018).

Des del cel (fotografia 27) o fent una passejada per la Vall (fotografia 28) es pot observar com moltes de les finques rurals disposen d'una casa o se n'està construint una actualment. Un dels principals impactes paisatgístics d'aquestes noves edificacions respecte de les cases anteriors és que funcionalment són completament diferents, ja que tot i mantenir bona part de l'estètica clàssica per les normatives municipals, no esdevenen un complement necessari per a l'explotació agrària i/o forestal, sinó una primera o segona residència o un lloguer turístic. A més, impliquen la construcció d'infraestructures associades (camins, aparcaments, línies de tensió, plaques solars, etc.). Tanmateix, la majoria d'aquestes persones no són conscients que la seva casa o finca està provocant una greu transformació paisatgística.

Aquest procés acabarà per sentenciar un paisatge rural que ja feia dècades que estava en crisi. De subproducte no valorat de la feina al camp i la muntanya, el manteniment dels paisatges passarà a ser una externalitat que no reportarà cap benefici als seus conservadors per la pèrdua de rendes agràries (Mayol 2005: 27). Tot i que en les darreres dècades hi ha hagut iniciatives per potenciar la recuperació de la producció alimentària local, com la Fira de la Taronja o “Fet a Sóller”, el cert és que la majoria dels aliments consumits a la Vall provenen de fora. Ambdues iniciatives tenen punts en comú i han estat ben acollides. La Fira de la Taronja s’ha consolidat com una de les fires més importants de Mallorca i ja ha superat les deu edicions. Per la seva banda, “Fet a Sóller” neix amb la vocació de recuperar el paisatge dels tarongers i els olivars i actualment ja disposa de dues tendes (una a Sóller i l’altre al centre de Palma), a més de vendre en línia, on es comercialitza una àmplia gamma de productes agrícoles o processats com les taronges, les llimones o l’oli de la Vall. Si ho comparem amb la resta de l’illa, representa una iniciativa pionera, ja que no se’n coneix cap d’altre semblant a la resta de municipis, tot i que cal tenir en compte que té com a element favorable la possibilitat d’aprofitar-se d’una marca prou coneguda tant insular com nacional i internacionalment com és la Vall de Sóller i Fornalutx.

Però aquests paisatges (els tarongers, les marjades, els camins de pedra en sec, els boscos, o les zones urbanes que mantenen l’estètica tradicional), venuts per la publicitat al turisme i als residents, els hi resulten gratuïts als sectors econòmics imperants (turístic i constructor). Per això, les possessions s’abandonaran o acabaran convertides en xalets amb jardí (Mayol 2005: 32) o en hostejaments turístics (com la possessió del Port, transformada en hotel rústic). De fet, els nous establiments turístics (hotels rurals i ecoturismes) porten les darreres dues dècades explotant i potenciant aquest caràcter rural tradicional. Però aquests elements tradicionals que es conserven, no només del camp, sinó també marítims, com els llaüts (embarcacions tradicionals de Mallorca), són purament estètics i representen un atractiu turístic més, sense conservar cap de les seves funcions del passat. El tramvia n’és un altre exemple, ja que tot i seguir reportant una important quantitat de beneficis, ha perdut completament bona part de les seves funcions, el transport de mercaderies i de passatgers locals, per convertir-se en un tren purament turístic. Però tanmateix, la conservació del paisatge rural té com a eix central l’agricultura, i ni l’agricultura parcial ni la recreativa ni els establiments turístics de façana tradicional poden mantenir aquesta model, tot i la gran tradició de conreu als jardins de les cases

solleriques (fotografia 29) i la voluntat d'aquests establiments de mantenir una imatge que dona un gran valor afegit al seu producte.

L'altre canvi substancial succeït en aquesta etapa, tot i que el procés ja venia d'abans, era la reconfiguració dels paisatges turístics. Aquests deixen de ser només aquells destinats a l'allotjament per incorporar tots aquells visitats de forma massiva i publicitats fins a l'extenuació i esdevenir cada vegada més paisatges de l'aglomeració. Aquests anteriors també han seguit creixent, però ara immersos dins dels paisatges urbans o rururbans i mesclant-se amb aquests. De fet, es pot observar en l'entrada de moltes cases de la Vall l'etiqueta ETV (licència de lloguer vacacional). En gran part això es deu a l'estratègia de diversificació turística iniciada des de l'administració i els principals sectors turístics a partir dels anys noranta, veient i explotant els paisatges com un recurs turístic més i promocionant una Mallorca suposadament desconeguda i verge entre la qual trobem la Vall i les muntanyes de Sóller i Fornalutx.

En els darrers anys han crescut la venda d'experiències turístiques basades en el paisatge i campanyes per atreure turistes alternatius molt relacionades amb aquests, com el cicloturisme, el turisme de muntanya, l'ecoturisme o el turisme nàutic. Els paisatges es convertiran definitivament en un bé de consum més, i la societat i el turisme seran incitats a consumir paisatges (Folch i Bru 2017: 129). De fet, totes les excursions que es venen al Port de Sóller pel litoral, un sector en alça en les darreres dècades, no són més que això: vendre el paisatge de la costa (els penya-segats, les cales verges, etc.).

Tot això contribueix a generar uns paisatges cada vegada més homogenis, un paisatge turístic general. Al centre del municipi de Sóller succeeix un procés semblant al que ja hem esmentat a Palma: mentre el municipi intenta promocionar aquells paisatges urbans singulars i característics, cada vegada proliferen més els paisatges globals perquè tots els elements estan enfocats als serveis (botigues, restaurants, cafès, gelateries, etc.). Tot i que les multinacionals que proliferen en establiments a Palma encara no han arribat a Sóller, bona part de l'oferta és la mateixa. Això contribueix a perdre la identitat i singularitat dels paisatges urbans i ha convertit el municipi en un homogeni massificat.

3.2.2. Els paisatges i la política.

Com hem comentat anteriorment, els paisatges solen donar una visió de les polítiques territorials i mediambientals adoptades des de l'administració pública, ja que el modern model econòmic i territorial ha obligat a regular i gestionar l'espai. En el cas

de Sóller i Fornalutx, cal tenir present que els paisatges estan regulats i gestionats per diverses lleis, normatives i ordenances de caràcter estatal, autonòmic, insular i municipal. En cap dels nivells existeixen lleis ni polítiques paisatgístiques definides, tot i que tant el Consell de Mallorca com els ajuntaments de Sóller i Fornalutx les han abordat parcial o indirectament. Des del Consell de Mallorca s'han incorporat unitats paisatgístiques i zones de protecció paisatgística i els ajuntaments esmentats també han començat a regular qüestions paisatgístiques en els darrers anys. Tot i això, no hi ha cap normativa referida només al paisatge o que doni cohesió a totes les qüestions paisatgístiques, sinó que aquestes es troben fragmentades i s'aborden des d'altres temàtiques com l'ordenació del sòl, del renou o de l'estètica urbana.

La regulació i ordenació territorial (i de retruc paisatgística) és un fet molt recent. L'administració pública jugà un paper passiu fins a les darreres dècades on es començà a percebre l'espai com a desordenat a causa del gran creixement infraestructural i urbanístic. Les úniques accions dels ajuntaments de la Vall relacionades amb la gestió de l'espai i amb repercussions paisatgístiques foren les millores i l'embelliment de la plaça de la Constitució i la façana de l'Ajuntament i l'eixample del poble i el cobriment del Torrent Major per facilitar el creixement urbà de Sóller, totes elles realitzades durant la primera meitat del segle XX (Seguí i González 2008). Així doncs, d'alguna manera ja existien les preocupacions estètiques dins la política municipal, tot i que d'una manera diferent de l'actual, ja que per contra obviaren autèntiques destruccions paisatgístiques en altres zones pròximes. És el cas del Port de Sóller, que experimentà juntament amb el poble un gran creixement durant aquest segle, mentre l'Ajuntament es limitava a facilitar el seu creixement urbanístic. L'arribada de la democràcia no variaria gaire el paper dels dos ajuntaments, que continuaran facilitant l'edificació i la transformació de paisatges agraris i naturals en urbans o rurubans. Caldrà esperar fins a gairebé als anys vuitanta perquè des de l'administració municipal comenci a tenir en compte la degradació d'aquests espais i l'amenaça que suposen alguns nous projectes.

Seguint amb la mateixa línia que Mallorca, els primers espais ordenats a la Vall també seran els naturals i els turístics/litorals. Les primeres regulacions s'encaminaren a protegir alguns dels espais naturals propers a la Vall, com la declaració de paisatge pintoresc de la serra de Tramuntana el 1972 (mapa 10), que protegeix una zona de la Vall, mentre queda fora el port i el poble de Sóller. Aquest cicle acabaria amb la declaració de la Llei d'Espais Naturals de 1991, que ampliaria considerablement les zones protegides,

baixant la línia de protecció més a prop de la Vall i teòricament eliminant l'amenaça de la destrucció d'aquests espais.

El segon grup de regulacions, les turístiques i litorals, afectaren essencialment al Port de Sóller, en aquells moments l'única zona turística de la Vall. A diferència del què es pugui pensar, l'edificació del Port s'inicia abans del boom turístic dels anys cinquanta i seixanta. Als anys vint ja es comencen a construir els primers xalets a la primera línia de mar, als que es sumaran els primers hotels en els anys vint i els nous a partir dels anys cinquanta i seixanta. Aquest creixement es feu sense cap tipus de pla general ni previsió dels seus efectes, provocant la destrucció de la major part del port tradicional, superposant-se les noves activitats (turístiques-residencials) a les antigues (comercials i pesqueres). Els plans urbanístics municipals no posaven cap obstacle a aquesta urbanització, sinó que la facilitaven. Davant la percepció d'aquest desenvolupament turístic desordenat i com a resposta a la contestació social, es començaran a ordenar els espais turístics al llarg dels anys vuitanta amb els famosos Decrets Cladera I i II (1984 i 1987), convertits en llei el 1988. Aquestes mesures, encaminades a reduir la densitat edificatòria i millorar l'oferta turística no tingueren gran incidència al Port de Sóller, ja que tot i que gairebé congelaren l'oferta hotelera, deixaren de banda la construcció d'apartaments turístiques i segones residències. A més, la reconversió hotelera trigaria encara unes dècades més a iniciar-se com a conseqüència de la baixa categoria dels establiments turístics i el seu alt grau d'envelliment i encara està en procés.

El Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística (1995) tractarà de rebaixar de nou la densitat i protegir l'àrea costanera, tot i que deixant de banda l'edificació en zones d'alt valor paisatgístic com les zones de Torre Picada (fotografia 15) i de Muleta (fotografia 16). Els Plans d'Ordenació Urbana de Sóller (1998) i d'Ordenació Territorial de Mallorca (2000) contemplaran una sèrie d'àrees de reconversió territorial en referència a zones degradades on s'intentarà o bé recuperar el seu aspecte original o recuperar-los per altres usos públics. Al Port això afectava l'hotel Rocamar, construït a finals dels anys seixanta però totalment obsolet llavors davant la nova normativa. La seva demolició, tot i que projectada el 1999, no es faria efectiva fins al 2014 després d'un llarg procés de compra del terreny amb una important polèmica.

Tot i que és cert que aquestes mesures no es basen en aspectes paisatgístics, sí que de retruc els aborden, ja que tractaven d'evitar "paisatges aglomerats", la definitiva destrucció dels "paisatges litorals" i la millora estètica dels "paisatges turístics". Dins aquesta mateixa línia cal incloure la remodelació de la façana marítima finalitzada el 2012

pel Ministeri de Medi Ambient i Costes amb l'objectiu de crear un passeig marítim de vianants, ampliar la platja a la zona del Través i embellir la zona amb arbrat i mobiliari urbà. Però d'altres mesures anaren completament oposades a aquesta conservació i millora estètica, com són la construcció del Túnel de sa Mola el 2007 per facilitar l'accés al barri de Santa Catalina (del Port de Sóller) o la construcció de 300 nous amarraments per embarcacions el 2006, ambdues amb notables impactes paisatgístics.

En els anys vuitanta resultà evident que l'ordenació dels espais naturals i turístics-litorals era del tot insuficient davant els nous processos edificadors, tot i que la tasca política-administrativa serà lenta i anirà sempre per darrere d'aquests. Fins al 1987 no es faran les primeres Directrius d'Ordenació Territorial, del tot insuficients i que hauran de ser modificades l'any 2000 amb l'objectiu de prohibir la creació de nous nuclis urbans aïllats, tractant així de contenir la proliferació de nous paisatges urbans aïllats. Entre ambdues s'aprovarà la Llei de sòl rústic (1997), que classificarà en diverses tipologies tot el sòl no urbà de l'arxipèlag balear. Tanmateix, en lloc d'aturar la progressiva pèrdua de paisatges rurals, donarà via lliure a la construcció d'elements urbans dins aquests espais, només limitant-los a través d'una sèrie de regulacions més o menys restrictives segons la tipologia del sòl.

En aquest context s'aprovarà el Pla d'Ordenació Urbana de Sóller el 1998 després de vuit anys de gestació, que adaptarà la normativa establerta per les regulacions anteriors a escala municipal. Aquest significava un avanç perquè cohesionava totes les normatives en un pla específic i a escala local, però tanmateix serà necessari incorporar noves modificacions a posteriori, com l'intent de reduir la densitat de població al nou eixample del municipi de Sóller el 2005. Durant la legislatura 2011-2015 el pla serà revisat profundament per tractar de reduir de nou la densitat de població en els nuclis urbans, per mantenir els elements arquitectònics dels centres històrics i per permetre la incorporació d'espais dotats per serveis com l'aparcament.

El sòl rústic de Sóller quedarà classificat a través de les diferents lleis i normatives en diverses tipologies: Àrea d'Assentament dins Paisatge d'Interès, Àrea Rural d'Interès Paisatgístic, Àrea Natural d'Especial Interès, Àrea d'Alt Nivell de Protecció (d'Alzinars, Ecològica, Paisatgística i Geològica), Àrees de Prevenció de Riscs i Àrees de Protecció Territorial. Veiem en aquestes classificacions la força que té el terme paisatge, utilitzat en dues de les quatre tipologies i dins una subtipologia del quart grup. En teoria però, en la resta de tipologies el paisatge també queda protegit indirectament, tot i utilitzar-se altres termes que fan referència als elements naturals, com el seu valor ecològic o geològic.

Tanmateix, permetent-se l'edificació en aquestes zones es possibilita la contínua pèrdua de paisatges agraris i la seva substitució per paisatges rururbans o urbans. Així, en matèria turística es permetrà construcció d'hotels rurals de màxima categoria i agroturismes en sòl rústic.

Per la seva banda, els municipis de Sóller i Fornalutx queden inclosos en la Unitat de Paisatge 1 del Pla Territorial de Mallorca: el referit a la Serra Nord i la Victòria. L'adaptació implica la incorporació de la regulació establerta per aquesta àrea. Tanmateix, en les dues valoracions paisatgístiques (moderada i alta/molt alta/extraordinària) contemplades es permet edificar, tot i posar algunes restriccions: només entre un 2 i un 3% de la parcel·la amb una altura màxima de 8 metres, uns porxos que no poden superar el 20% de la superfície ocupada per la resta de l'edificació, una tipologia de la façana i la fusteria exterior tradicional, una teulada d'estil àrab i en pendents no superiors al 20%. La resta de la parcel·la haurà d'estar en estat natural o explotació agrícola, no s'hi poden fer moviments de terres i la parcel·lació haurà de ser amb marjades de pedra. A més, tampoc es podran destruir elements catalogats amb valor cultural com murs de pedra seca, forns de calçs, cases de neu o marjades i no es permetrà la publicitat exterior.

L'Ajuntament de Sóller ha mantingut posicions ambigües i fins i tot contradictòries en les darreres dècades, fins i tot dins dels mateixos governs, amb mesures proteccionistes i d'altres favorables al creixement turístic i urbanístic. En general, aquelles forces de centredreta han estat més favorables a la urbanització d'espais rurals i a la regulació d'urbanitzacions o edificacions ja construïdes en zones jurídicament ambigües, com Muleta I i II o Béns d'Avall. El cas de Muleta II (fotografia 35) ha estat un dels més polèmics dels darrers anys, ja que el 2008 el Govern balear presidit pel PSIB va desclassificar el sòl, la Llei del sòl del 2014 del PP tornava a obrir la possibilitat de la reclassificació, i la llei d'Urbanisme (2017) del tripartit actual tornà a tancar momentàniament la porta a la seva edificació. La zona continua en *stand-by* i el seu propietari, Mathias Kühn demana indemnitzacions milionàries a l'Ajuntament per la no realització d'un projecte urbanístic que tindria un impacte paisatgístic molt gran per la seva situació geogràfica a la part alta de la badia. Actualment la zona està totalment descuidada perquè ningú s'encarrega de la seva gestió i el risc d'incendi és molt alt, pel que esdevé una conseqüència visible de les contradiccions i de la mala gestió política. Per aturar aquest procés d'autonomisme municipal el Consell de Mallorca actual ha intentat recuperar algunes competències en el control de la gestió urbanística, una mesura

fortament criticada pel PP de Sóller, qui aposta per l'autonomia municipal en la gestió urbana.

Així doncs, la Vall de Sóller esdevé un reflex d'una política balear i insular caracteritzada per les contradiccions permanents. La majoria d'aquestes polítiques proteccionistes estan enfocades al creixement econòmic a través de la seva explotació i promoció turística, sense tenir en compte que aquesta origina una important pressió sobre aquests espais. Això esdevé clarament tangible en el Barranc de Biniaraix, un camí comercialitzat fins a la sacietat en guies turístiques, fullets publicitaris o anuncis, però que en nombroses ocasions en les darreres dècades ha patit episodis de degradacions per la falta de manteniment. Com als anys vuitanta, on el camí va córrer perill i obligà a l'Ajuntament a crear un grup de margers per al seu manteniment. La declaració d'aquest com a Bé d'Interès Cultural el 1994 ajudà a la seva conservació (reconeixent i catalogant els seus elements etnològics i constructius) i a la fossilització dels seus paisatges, però també implicà un major grau de visita i d'explotació turística.

El Pla Territorial de Mallorca (2004) també significà un avanç en la conservació i gestió dels camins, ja que obliga a l'Ajuntament a classificar i catalogar tota la xarxa de camins municipals i els seus elements paisatgístics més destacats, com els murs de pedra seca, les marjades, els forns de calç o els pous. A més, els camins han rebut diverses subvencions en les darreres dues dècades a través dels dos impostos turístics per a la seva recuperació i millora, com és el cas del de Muleta. El nou impost turístic també ha donat subvencions per valor de 319.000€ per a la millora de la xarxa de camins i de 359.000€ per les activitats agroforestals i inversions en la cooperativa agrícola. A aquests també cal sumar els dos fons europeus Leader I i II d'ajudes a l'agricultura als anys vuitanta i noranta, que indirectament tenien l'objectiu de mantenir els paisatges rurals de la Serra de Tramuntana. Des del 2006 l'Ajuntament també ha creat la Fira de la Taronja amb l'objectiu de recuperar el seu cultiu i la seva utilització en productes gastronòmics, que ha tingut una gran acollida i ja s'ha consolat, tot i que el paper paisatgístic i econòmic dels cítrics encara roman lluny dels moments de màxima esplendor.

Per la seva banda, l'Ajuntament també ha desenvolupat altres regulacions que afecten el paisatge, sobretot en l'àmbit urbà, com una ordenança el 2007 que regula la instal·lació d'aparells d'aire condicionats, rètols i altres elements visuals (comportes, xemeneies, cablejats, il·luminació) que puguin contaminar visualment la resta d'elements constructius o un altre el 2012 que regula la contaminació acústica i les vibracions. Recentment, el 2018 s'ha aprovat una ordenança en favor del verd urbà, consistent en

protegir i potenciar els espais verds en l'àmbit urbà per les seves funcions estètica i mediambiental, tot i que s'ha de dir que l'Ajuntament encara no ha adquirit i desenvolupat la majoria dels espais verds prevists al Pla Urbanístic del 1998.

En l'àmbit rural el més destacat ha estat el pla de protecció i sanejament de l'horta (2011), una de les zones que més perilla pel descens de l'agricultura i l'augment de l'edificació. En aquesta zona queda totalment prohibit les activitats extractives com les pedreres i s'intenta recuperar el paper dels cítrics, però sense prohibir la urbanització en aquest espai. De fet, només obliga a les noves construccions a adaptar-se a les tipologies arquitectòniques tradicionals de la Vall. El Pla fou severament amenaçat per la Llei Agrària del 2014 del Partit Popular (que havia aprovat el Pla a Sóller) perquè facilitava l'edificació en aquest espai, però ha estat derogada durant la nova legislatura. Tanmateix, les contradiccions no es limiten als partits de dreta, ja que l'actual govern municipal de Més per Mallorca està plantejant la reconversió de certs terrenys d'aquesta zona per construir-hi aparcaments municipals. Actualment, l'aparcament és un dels majors problemes als quals s'enfronta l'Ajuntament, donat el gran augment de vehicles a la Vall i l'augment de les visites.

Encara que pugui semblar paradoxal en un poble on la majoria de governs han estat de centredreta, Fornalutx és el poble de Mallorca que més s'ha preocupat per la conservació paisatgística. És curiós perquè aquestes mateixes formacions polítiques a escala balear i insular han mostrat molta menys preocupació en aquest sentit i han permès i en alguns casos fomentat aquestes transformacions paisatgístiques. En part això es deu a dos factors: el fort caràcter localista de Fornalutx, el que ha fet arrelar un sentiment identitari de conservació del seu patrimoni, i a les petites dimensions del poble, el que permet una gestió més fàcil i eficaç de l'espai. El poble ha rebut des dels anys vuitanta diversos premis per la qualitat de la conservació, com la Placa de Plata pel Foment de Turisme de Mallorca per la Defensa i el Manteniment de la Vila el 1983, el II Premi Nacional de Pobles Embellits i Mantinguts d'Espanya per la Secretaria General de Turisme també el 1983, o el Premi Alcina per la tasca en favor de la Naturalesa pel Grup Balear d'Ornitologia i de Defensa de Naturalesa el 1995. El municipi té una gran part del seu territori protegit per diverses figures legals pels seus valors naturals, paisatgístics i culturals, però conscients que aquesta simple protecció no és suficient, l'Ajuntament a iniciat una sèrie d'accions estructurals.

L'administració de Fornalutx és de les pioneres a Mallorca en l'aplicació de l'Agenda Local 21. El 2007 l'Ajuntament va rebre el seu Diagnòstic, un estudi innovador

que aborda detalladament tots els elements socioambientals locals: els usos del sòl, els espais naturals, el patrimoni històric i cultural, els vectors ambientals, l'organització i gestió municipals, la demografia i la socioeconomia. L'Ajuntament porta des del 2009, una vegada realitzat aquest estudi, realitzant diferents plans d'actuació, alguns dels quals repercuteixen en el manteniment del paisatge local. Entre les línies estratègiques d'aquests es troben: la conservació i protecció dels valors naturals i del paisatge, aconseguir un desenvolupament urbanístic més sostenible, promoure l'economia i els productes locals, mantenir una bona qualitat acústica i fomentar la cultura i l'educació ambiental. Per fer efectives aquestes línies s'han portat accions com augmentar la freqüència de neteja del torrent i dels camins locals, augmentar les ajudes per mantenir les marjades, elaborar un Pla de prevenció i protecció envers el risc d'incendi, un estudi geològic dels desprendiments, un major control del creixement urbanístic, una ordenança que reguli els aires condicionats a les façanes, realitzar un mapa dels renous del municipi o crear una ordenança que controli els renous dels hotels i turistes.

Tanmateix, coincidim amb Joan Mayol (2005) en què el gran repte al qual s'enfronta les administracions balears, insulars i locals és la conservació de tot el sistema agroforestal, completament depenent d'unes tasques agrícoles que es troben en crisi actualment. Tot i que des dels ajuntaments de Sóller i sobretot de Fornalutx s'hagin iniciat programes pel reviscolament de l'agricultura i la conservació dels paisatges locals, les dinàmiques econòmiques i socials no s'han revertit, sinó que el procés paraurbanitzador continua en expansió. La diversitat paisatgística de la Vall de Sóller, tot i que ha retrocedit durant les darreres dècades, encara continua sent alta, i el gran desafiament és mantenir-la a través de la protecció i gestió dels diferents ecosistemes que la conformen.

4. Conclusions.

Com hem manifestat a la introducció, el principal objectiu del treball és intentar apropar la Història a la societat tractant un tema, el paisatge, amb una gran transcendència en la cultura contemporània. Per això hem vindicat la seva utilització com una categoria analítica més per a aquesta disciplina i també per a la resta de disciplines que estudiïn d'una manera o altres qüestions relacionades amb l'anàlisi social. Malauradament aquesta categoria encara resta poc utilitzada ja no només entre els historiadors, sinó també entre la resta d'investigadors socials.

Al llarg del treball hem tractat de corroborar la hipòtesi principal sobre com la relació entre la proliferació de paisatges urbans o paraurbans i la protecció dels considerats "naturals" és fruit d'una mateixa forma de relacionar-se amb el territori que demostra per una banda una destacada conscienciació social, econòmica i política de la necessitat de preservar certs paisatges, però per l'altre també assumeix la contradicció d'avançar cap a una ciutat-illa globalment urbana, el que provoca importants discontinuïtats paisatgístiques que deriven en una gran complexitat que afavoreix aquestes contradiccions entre consciències i pràctiques. Encara que el turisme sigui el principal agent condicionador en aquest procés, no serveix per explicar-ho tot, ja que alguns canvis paisatgístics o bé són previs o bé no guarden una relació directa amb aquest. També hem tractat de complir els objectius marcats, entre els quals destacava analitzar els diferents tipus de paisatges que trobem a la Mallorca contemporània i l'evolució que han sofert en el darrer segle i mig a través d'una metodologia que ha tractat d'incorporar eines més utilitzades en altres disciplines.

Així doncs, hem exposat com Mallorca destaca per ser l'illa dels contrastos per la gran convivència i superposició de paisatges que representen diferents etapes històriques, amb diferents formes de percebre'ls per part de la societat, d'actuar políticament i del seu valor econòmic en cada una d'elles. Amb tot, ha quedat clar la gran evolució que han patit els paisatges de l'illa i de la Vall de Sóller i Fornalutx en el darrer segle i mig. Aquesta darrera ens ha estat molt útil per tractar de comprovar fenòmens ocorreguts arreu de l'illa en una escala més petita, ja que la majoria d'aquests també han succeït a la Vall.

Hem començat analitzant la gran quantitat d'obres literàries i pictòriques que han inspirat els paisatges de Mallorca i com la gran recepció que han tingut són una clara mostra de la importància que han assolit aquests en la cultura contemporània i com en la majoria d'ocasions és més important la forma d'interpretar-los que la seva realitat física.

Aquests textos i pintures a priori inaccessibles per a la majoria de la població han resultat vitals per la consolidació del paisatge entès com un bé de consum més lligat a l'oci. Tot i haver-hi antecedents locals, els autors romàntics i els seus relats han esdevingut un mirall en el qual mirar-se els mallorquins en el darrer segle i mig, tot i que resignificant aquest discurs. El tòpic de la Mallorca paradisiàca i dels paisatges arquetípics, tot i que ja poc tangibles en l'espai, encara es manté en certa mesura viu i demostra el gran paper d'obres d'autors com les de George Sand o l'Arxiduc Lluís Salvador, fins al punt de resultar bàsiques per a la protecció d'aquests paisatges, com en el cas de la Serra de Tramuntana.

De fet, en els darrers decennis, tant en l'àmbit econòmic com polític s'ha recuperat i potenciat aquest relat dins una campanya de diversificació i reconversió turística. La Vall de Sóller i Fornalutx no ha estat una excepció, i el discurs romàntic trobà més facilitats des dels inicis gràcies al gran tràfic comercial i migratori amb França. Aquesta també ha estat descrita com a paradisiàca per molts autors i mitificada i idealitzada fins a l'extenuació, un relat que ha esdevingut hegemònic fins al present. En aquestes descripcions, totes elles molt semblants i sota un mateix patró, la Vall serà entesa com a jardí paradisiàc per la important presència dels arbres fruiters en alguns casos i com una olla en d'altres pel fet d'estar reclosa entre altes muntanyes. La majoria de descripcions emfatitzaran en tres elements paisatgístics (la frondositat, la verdor i l'olor) i elevaran al taronger a element arquetípic del paisatge de la Vall. Aquesta fruita, tot i perdre el seu paper econòmic des de finals de segle XIX, mantindrà un paper destacat en l'imaginari popular degut en gran mesura a aquests relats, fins al punt de ser l'element més característic de la Vall i el principal signe d'identitat.

Pel que fa a la interpretació que en fa la societat dels paisatges ha quedat demostrat com està en constant transformació pels mateixos canvis físics i als canvis produïts en la nostra manera de concebre'ls segons les tendències culturals predominants en cada moment. Creiem que a Mallorca han tingut un gran pes els factors externs en aquest sentit: amb l'arribada dels viatgers romàntics i el seu discurs paisatgístic i el desenvolupament posterior del turisme de masses, que estendrà definitivament la idea del paisatge com a bé de consum.

A partir de la segona meitat del segle XIX s'iniciaran una sèrie de processos que culminaran en la segona meitat del segle XX. L'arribada del progrés acompanyarà la substitució del determinisme de l'espai vers el possibilisme vers aquest, el que quedarà patent a la Vall amb tota la xarxa infraestructural desplegada. Per la seva banda, la parcel·lació i l'augment del comerç agrícola produïdes en la primera etapa estendran i

generalitzaran la idea dels paisatges com a espais de producció, esdevenint els agricultors els principals agents modeladors del paisatge rural (fotografia 19) contemporani amb la introducció i expansió de cultius diferents dels de secà. La circulació i la velocitat entre les diverses parts de l'illa també anirà creixent i canviarà completament la forma de percebre els paisatges. Serà però l'expansió del turisme de masses i els canvis socioeconòmics que aquest provocarà l'agent clau en l'allunyament definitiu i majoritari de la població del medi rural pels canvis en les activitats econòmiques i la gran emigració cap a la ciutat de Palma. En unes primeres dècades, tot i algunes reaccions defensives que queden perfectament plasmades en l'obra de Llorenç Villalonga o Miquel Ferrà en el cas de la Vall; la majoria de la societat es veurà enlluernada per les millores econòmiques i l'obertura social i cultural que el turisme possibilitarà.

Fins a la dècada dels anys setanta, sobretot a partir de la primera crisi turística el 1973, la visió predominant vers el paisatge continuarà sent la productivista. En aquesta dècada apareixeran els valors postmaterials a l'illa i la Vall, donant importància a la preservació del medi, un element que queda patent en el cas de la Vall amb l'obertura del Museu de Ciències o amb uns projectes educatius pioners en aplicar l'Agenda Local 21. Aquests arribaran en gran mesura també per factors externs, com els diferents projectes urbanitzadors que proliferaran en aquestes dècades i pels exemples de destruccions paisatgístiques de dècades anteriors. Llevat dels grups ecologistes i naturalistes la reacció de la majoria de la societat no vindrà per qüestions ecològiques, sinó per l'apreciació estètica d'aquests espais, és a dir, per la bellesa dels seus paisatges. Que aquests es vegin amenaçats generarà una alarma social i es convertiran en el que Tuan (1979) anomena "paisatges de la por".

En gran part per aquesta reacció defensiva de caràcter local els discursos ambientalista i ecologista es fonamentaran sobre la idea del territori entès en clau identitària com un recurs escàs que cal "salvar" (Valdivielso 2012), deixant així de banda altres qüestions com la petjada ecològica. Així, el que ocorrerà en molts de casos serà una patrimonilització de certs paisatges "naturals" que esdevindran una mostra d'orgull insular. Tanmateix, la progressiva difuminació i pèrdua de delimitacions entre els diferents usos i funcions dels sòls acabarà generant un paisatge molt més complex que serà cada vegada més difícil de percebre, el que possibilitarà l'existència de profundes contradiccions entre les consciències i les pràctiques socials. El retorn als pobles a partir de la dècada dels noranta i l'augment de pràctiques d'oci relacionades amb un major

contacte representaran un intent de retornar a una relació més directa amb l'entorn, però des d'una relació totalment diferent: ja no com a productors, sinó com a consumidors.

Pel que fa a la pressió humana sobre els paisatges, ha quedat clar com les societats porten segles adaptant l'entorn a les seves necessitats i per això és incorrecte idealitzar com a completament harmoniosa la Mallorca i la Vall prèvia a l'arribada del turisme de masses. Encara que la pressió vingui augmentant des del darrer segle i mig, ha estat a partir dels anys cinquanta del segle XX quan aquesta s'ha multiplicat, significat un canvi radical pel gran augment demogràfic, infraestructural i d'activitats. En el cas de la Vall aquesta augmentarà primer en el municipi de Sóller i els seus nuclis urbans, mentre que Fornalutx es veurà menys afectada per aquest procés fins a gairebé el darrer decenni. Tanmateix, el gran pes relatiu que té Sóller dins la Vall farà augmentar aquesta a tota la Vall. Aquesta gran pressió que pateix la Vall des de les darreres dècades ve però en part condicionada per un model d'assentament tradicional caracteritzat per una important densitat de població i per un poblament dispers, dos processos que s'han vist molt accentuats en el darrer segle i mig. I també pel gran nombre de visites i per la gran concentració per habitants de vehicles privats, un dels majors problemes als quals s'enfronta l'administració actualment per la falta d'espais per aparcar, el que pot obligar a haver d'utilitzar espais rurals per donar solució, generant més paisatges rururbans i vorourbans en detriment dels rurals.

Tant a escala insular com de la Vall, si en una primera etapa (des dels anys cinquanta fins als vuitanta) aquesta pressió es concentrarà sobretot a Palma i la zona litoral i serà estacional, a partir de la dècada dels noranta aquesta dicotomia es difuminarà per abraçar la totalitat de l'illa i de l'any. Aquest procés tindrà importants repercussions paisatgístiques, especialment entre aquells paisatges litorals i rurals que es veuran profundament afectats per l'alt grau d'edificació d'aquestes dècades, no només de caràcter turístic o residencial, sinó també infraestructural. La construcció de la xarxa de carreteres que connectarà tota l'illa esdevindrà bàsica per a la consolidació d'un model de mobilitat basat en el transport privat i que causarà importants disfuncions territorials i potenciarà l'augment del parc automobilístic i del nombre de desplaçaments. Però la pressió creixerà també indirectament, ja que el retrocés dels espais agroforestals a causa dels canvis socioeconòmics tindrà greus conseqüències, no només per la pèrdua de paisatges i la ruptura de l'estructura territorial, sinó també per la pèrdua d'espais de captació de CO₂, de biodiversitat o de lluita contra l'erosió dels sòls (Folch 2011: 222). En definitiva, tot això generarà una degradació dels paisatges (Cancer 1997: 23-24) i un

augment de la petjada ecològica, fins al punt de ser necessàries sis illes per a mantenir aquest model si aquesta petjada no es pogués transmetre en l'espai (a altres indrets) i el temps (a altres generacions) (Murray 2000).

Pel que fa a l'economia, aquesta segurament esdevé l'agent transformador més important, ja que com ha quedat demostrat en el cas de Mallorca i de la Vall de Sóller i Fornalutx, la transformació econòmica experimentada al llarg del darrer segle i mig ha anat acompanyada de canvis paisatgístics destacables. Avui encara es poden observar els paisatges més representatius de cada etapa econòmica tant en el cas insular com de la Vall. En ambdós casos l'heterogeneïtat paisatgística assolida durant el primer terç de segle XX degut essencialment a la diversificació econòmica, tendirà a convertir-se en homogeneïtat a partir dels anys cinquanta del segle XX com a conseqüència de l'especialització turística. Dit d'altra manera, del monocultiu cerealístic de l'Antic Règim es passa al monocultiu turístic actual (passant per una etapa de diversificació econòmica i agrícola) i del paisatge productiu (orientat primer a la subsistència i després al comerç) al paisatge com a producte de consum.

Molts dels canvis paisatgístics ocorreguts en el segle XIX i inicis del XX en l'àmbit rural seran conseqüència del sorgiment d'un nou model agrari més orientat a la comercialització. Alguns d'aquests, com els ametllers o en els tarongers en el cas de la Vall de Sóller i Fornalutx esdevindran elements arquetípics dels paisatges de les respectives zones. Aquests canvis agraris aniran acompanyats del sorgiment d'una classe camperola propietària, sobretot en les zones més planeres (també en el cas de la Vall), que sembrarà en funció de les possibilitats econòmiques de cada cultiu. Indirectament aquestes eleccions generaran nous paisatges rurals. La millora de la xarxa d'infraestructures també acompanyarà aquest procés, i la seva construcció normalment serà més fàcil en moments de bonança econòmica, un fet que s'observa clarament en el cas de la Vall.

A partir de la segona meitat del segle XX aquesta diversitat paisatgística anirà en retrocés per anar esdevenint complexitat primer (per la mescla de paisatges, d'usos i funcions) i homogeneïtat després (per convertir-se en paisatges urbans o paraurbans amb el turisme com a punt en comú). La majoria d'autors coincideixen en senyalar el fenomen turístic com la causa principal, ja que trastocarà completament les estructures econòmiques i socials i els paisatges anteriors (Picornell 1978), una afirmació amb la qual coincidim. En general, implicarà el sorgiment i la proliferació de nous paisatges de caràcter urbà o paraurbà que es superposaran sobre els anteriors: periurbans (construcció

dels elements urbans als afores dels nuclis urbans), rururbans (elements urbans a les zones rurals) i vorurbans (elements urbans que soterren gairebé els elements rurals).

En una primera etapa, que va des dels anys cinquanta fins a finals dels anys vuitanta, els canvis paisatgístics derivades de la transformació econòmica iniciada per l'adveniment del turisme afectaran essencialment a l'àrea litoral de Mallorca. En aquesta etapa sorgiran uns tipus de paisatges desconeguts fins aleshores, els paisatges turístics. L'arribada del turisme de masses implicarà un canvi radical de les activitats econòmiques, amb l'abandonament de l'agricultura i de la més modesta indústria (tot i que amb un pes important en el cas de la Vall). Amb tot això, Mallorca i la Vall de Sóller i Fornalutx viuran durant aquestes quatre dècades un alt ritme de mutació territorial i paisatgística desconegut fins aleshores arran d'un nou model econòmic que sotmetrà l'espai (i els paisatges) a la seva lògica.

En la segona etapa, que comença en els anys noranta i s'estén fins al present, s'aprofundirà en els processos iniciats en la primera etapa, sobretot pel que fa a la complexitat del paisatge, que derivarà en homogeneïtat definitivament. Això serà degut bàsicament a l'augment tant quantitatiu com zonal dels paisatges rururbans (afectant ja de manera directa a les zones d'interior) i per la constitució d'un paisatge turístic global amb característiques diferents de l'anterior. Aquesta reconfiguració dels paisatges turístics, deixant de ser només aquells destinats a l'allotjament per incorporar tots aquells visitats de forma massiva i publicitats fins a l'extenuació, implicarà l'adveniment de paisatges cada vegada més aglomerats. Aquests anteriors també han seguit creixent i contribuint a generar uns paisatges cada vegada més homogenis, un paisatge turístic global. Tot aquest procés acabarà per sentenciar un paisatge rural mallorquí que ja portava dècades en crisi. De subproductes no valorats de la feina al camp, el manteniment dels paisatges passarà a ser una externalitat per no reportar benefici als seus conservadors per la manca de rendes agràries (Mayol 2005: 27).

En darrer lloc, pel que fa a la relació entre els paisatges i la política ha quedat clar com aquests són en gran mesura un reflex de les polítiques ambientals adoptades en les darreres dècades després que el modern model econòmic i territorial hagi obligat a l'administració a regular i gestionar tot el territori. Tot i que ni Mallorca ni la Vall de Sóller i Fornalutx disposin de polítiques paisatgístiques del tot definides, aquestes hi són presents en la legislació, les mesures administratives i el debat polític. La discussió territorial i paisatgística es convertirà en un tema central en l'àmbit polític a partir dels anys setanta del segle XX.

En la majoria de lleis i mesures territorials empreses s'observa clarament la gran importància que tenen les qüestions paisatgístiques. N'és un exemple clar la declaració de la Serra de Tramuntana com a "Paisaje histórico-artístico y pintoresco" el 1972, una definició inspirada en el discurs romàntic. Tot i aquest anirà sent substituït progressivament per un enfocament més científic i modern, les qüestions paisatgístiques seguiran presents, com en la llei dels Espais naturals (1991), on entre els motius que l'inspiren sobresurten els valors paisatgístics i la necessitat de protegir el patrimoni paisatgístic. Les mesures municipals de Sóller i Fornalutx també tindran un gran component estètic, ja que regulen essencialment els aspectes constructius per tractar de donar cohesió paisatgística a tota la Vall, amb uns resultats més tangibles en el cas de Fornalutx, que ha rebut diversos premis en reconeixement d'aquesta conservació.

Els primers espais a protegir-se seran aquells que primer s'hauran degradat i els més amenaçats, els naturals i els turístics-litorals, per després passar a la totalitat de l'illa una vegada demostrat que tota ella s'entenia com a desordenada. Sembla clara la vinculació de les mesures amb l'augment de la pressió que hem observat anteriorment, el que mostra el gran grau de connexió existent entre els diferents elements. Les Directrius d'Ordenació Territorial (2000) i el Pla Territorial de Mallorca (2004) representaran l'intent d'ordenació a escala insular, el Pla d'Ordenació Urbana de Sóller (1998) ho serà a escala local, tractant d'adaptar la normativa establerta per les regulacions anteriors. Tanmateix, tant a Mallorca com a la Vall de Sóller i Fornalutx s'han succeït posicions ambigües i fins i tot contradictòries en el pla polític, amb mesures proteccionistes (gairebé totes elles enfocades a favorir un creixement econòmic basat en l'explotació turística d'aquests espais) amb d'altres favorables al creixement urbanístic i turístic.

Després d'haver estudiat els principals aspectes relacionats amb els paisatges (la producció cultural, la interpretació social, la pressió humana, la seva funció econòmica i l'acció política) des d'una visió la més holística possible, ha quedat patent la gran connexió que existeix entre aquests elements. Així, podem parlar més de processos globals que tenen la seva plasmació en diferents àmbits més que no pas de processos aïllats. En definitiva, entenem el treball com un pas endavant en el coneixement dels paisatges contemporanis de l'illa de Mallorca i en l'aplicació del paisatge com a categoria analítica per la història. Tot i això, queda clara la necessitat de seguir avançant en aquest sentit, ja que els estudis paisatgístics a Mallorca segueixen sent insuficients encara que molts s'hi hagin referit indirecta o parcialment.

Fonts.

Bibliografia primària.

Cabanyes, Josep Antoni. (1970 [1837]). *Notas y observaciones hechas en mi viaje y permanencia en Mallorca*. Barcelona: Pòrtic.

Cortada, Juan. (1845 [2008]). *Viaje a la isla de Mallorca en el estío de 1845*. Palma: Miquel Font.

D'Àustria, Lluís Salvador. (1984 [1891]) *Las Baleares: descritas por la palabra y el dibujo*. Palma: Olañeta.

Dembowski, Charles. (1841 [1931]). *Dos años en España y Portugal y España durante la Guerra Civil (1838-1840)*. Madrid: Espasa-Calve.

Dario, Rubén. (1906 [1978]). *La isla de oro. El oro de Mallorca*. Barcelona: J. R. S. Editor.

Ferrà i Juan, Miquel. (1992). *El doctor zero i jo: articles del Setmanari Sóller 1911-1914*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Monserrat.

Grasset, André. (1807 [2003]). *Viatge a les Illes Balears i Pitiüses*. Palma: Lleonard Muntaner.

Graves, Robert. (1964 [1997]). *Por qué vivo en Mallorca*. Palma: Olañeta.

Fuster, Gabriel. (1952). *Tres viatges amb calma per l'illa de la calma*. Palma: Editorial Moll.

Leclercq, Jules. (1912). *Voyage a l'ile Majorque*. París: Libraire Plon.

Martínez Ruiz, José. (1952). *Verano en Mallorca*. Palma: Lluís Ripoll.

Oliver, Miquel dels Sants. (1990). *Hojas del sábado. Vol. I. De Mallorca*. Palma: Conselleria de Cultura, educació i esports.

O'Neill, Joan. (1962). *Tratado de paisaje*. Palma: Pedro José Gelabert.

Quadrado, Josep Maria. (1888). *España. Sus monumentos y artes, su naturaleza e historia. Islas Baleares*. Barcelona: Cortezo.

Rullan i Mir, Josep. (1876). *Historia de Soller en sus relaciones con la general de Mallorca*. Palma: [sn].

- (1898). *Guía de Sóller*. Sóller: La Sinceridad.

Rusiñol, Santiago. (1922 [1912]). *L'illa de la calma*. Barcelona: Antoni Lopez.

Salaverria, José María. (1933). *Viaje a Mallorca*. Madrid: Espasa-Calpe.

Sand, George. (1842 [2013]). *Un hivern a Mallorca*. Barcelona: Edicions 1984.

Piferrer, Pau. (1842 [2004]). *Recuerdos y bellezas de España. Mallorca*. Barcelona: Editorial Barcino.

Pla, Josep. (1950). *Guía turística de Mallorca, Menorca, Ibiza y Formentera*. Barcelona: Ediciones Destino.

- (1957 [1921]). *Les illes*. Barcelona: Editorial Selecta.

- Vargas, José. (1787 [1983]). *Descripciones de las islas Pithiusas y Baleares*. Palma: Olañeta.
- Villalonga, Llorenç. (1974 [1997]). *Andrea Víctrix*. Barcelona: Editorial Destino.
- Vuillier, Gaston. (2000). *Les illes oblidades*.
- Wood, Charles. (1888 [2010]). *Letters from Majorca*. Londres: The British Library.

Bibliografia secundària.

- Amer, Joan. (2005). *Turisme i Política. L'empresari hotelier de Mallorca. El període autonòmic de 1983 a 2003* (Tesi Doctoral de Sociologia). Universitat Autònoma de Barcelona: Barcelona.
- Andreu, Neus *et al.* (2003a). “El quart boom? Tendències de consum de recursos naturals a les Illes Balears”. *Revista de Geografia*, 2, 61-77.
- Alomar, Gabriel *et al.* (2000). “Les marjades i el medi ambient a la Vall de Sóller i Fornalutx. *Aubaina*, 1, 13-17.
- Artigues, Antoni. (2006). “Funcionalización turística y proceso de urbanización en la isla de Mallorca”. A DDAA. *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. Palma: Govern de les Illes Balears.
- Barceló, Bartomeu. (1969). “Islas Baleares”. A Terán, Manuel *et al.* (dir.). *Geografía regional de España*. Barcelona: Ariel.
- (1980). “Tipos de paisajes rurales en Cataluña y Baleares”. A *La región y la geografía española*. Valladolid: Asociación de Geógrafos Españoles.
- Bauzá, Alicia. (2010). “Planificació territorial insular a les Illes Balears: sostenibilitat forta o débil?”. A Mayol, Joan *et al.* (coord.). *Homenatge a Bartomeu Barceló i Pons, geògraf* (355-369). Palma: Lleonard Muntaner.
- Benítez, Josep i Ginard, Antoni. (1994). “El turisme i les seves implicacions socials, territorials i econòmiques a les Illes Balears”. A Benítez, Josep *et al.* (ed.). *Turisme, societat i economia a les Illes Balears*. Palma: Documenta Balear.
- Bernat, Catalina *et al.* (2012). “El paisatge com a recurs educatiu [o mirar la Serra amb uns altres ulls]”. A DDAA. *VI Jornades d'Estudis Locals de Sóller i Fornalutx*. Sóller: Ajuntament de Sóller i Ajuntament de Fornalutx.
- Binimelis, Jaume i Ripoll, Antonia. (2003). “Càmpings. Ciutats de vacances. Agroturisme. Oferta paraturística”. Dins Picornell, Climent *et al.* (dir.). *Turisme i societat a les Illes Balears*. Palma: Diversos editors.
- Brandis, Dolores i Del Rio, Isabel. (2006). “La imagen de la ciudad histórica y el turismo”. A Ortega, Nicolás (ed.). *Imágenes del paisaje*. Madrid: UAM Ediciones.
- Cancer, Luis Antonio. (1997). *La degradación y la protección del paisaje*. Madrid: Cátedra.
- Castiglioni, Benedetta i Ferrario, Viviana. (2013). “Cartografiar les percepcions socials: els paisatges tendencials”. A Nogué, Joan *et al.* (ed.). *Reptes en la cartografia del*

paisatge. Dinàmiques territorials i valors intangibles. Olot: Observatori del Paisatge de Catalunya.

Cela, Camilo. (1979). *Capitalismo y campesinado en la isla de Mallorca*. Madrid: Siglo XXI.

Celià, Laura. (2007). “L’associació Museu Balear de Ciències Naturals: 25 anys tenint cura del nostre patrimoni”. A DDAA. *I Jornades d’Estudis Locals de Sóller i Fornalutx*. Sóller: Ajuntament de Sóller i Ajuntament de Fornalutx.

Cirer, Joan Carles. (2005). *El turisme a les Balears (1900-1950)*. Palma: Documenta Balear.

Colom, Aina i Lladó, Francesc. (2012). “La vida quotidiana a algunes possessions de la Serra de Tramuntana (1930-1950)”. A DDAA. *I Jornades d’Estudis Locals de Sóller i Fornalutx*. Sóller: Ajuntament de Sóller i Ajuntament de Fornalutx.

Duncan, James i Duncan, Nancy. (2001). “The Aestheticization of the Politics of Landscape Preservation”. *AAAG*, 91, 387-409.

Estévez, Xerardo. (2016). “Paisajes urbanos con-texto y sin-texto”. A Nogué, Joan. (ed.). *La construcción social del paisaje*. Madrid: Biblioteca Nueva.

Ferrà i Martorell, Miquel. (1990). *Sóller imatges d’ahir*. Palma: Miquel Font editor.

Folch, Ramon i Bru, Josepa. (2017). *Ambient, territori i paisatge. Valors i relacions*. Barcelona: Editorial Barcino.

Folch, Ramón. (2011). *La quimera de créixer*. Barcelona: RBA.

Font, Miquel. (1990). *De balearibus. Assaig de bibliografia de viatges per les Balears i Pitiüses dels segles XVIII i XIX, amb notícia d’alguns llibres més antics*. Palma: Miquel Font editor.

Frontera, Guillem. (1994). *Imatge del paradís*. Palma: Olañeta.

Gual, Miquel. (2009). “La lluita per la propietat de l’aigua”. A DDAA. *III Jornades d’Estudis Locals de Sóller i Fornalutx*. Sóller: Ajuntament de Sóller i Ajuntament de Fornalutx.

Guijarro, José. (2001). “Problemática de la detección del cambio climático en Baleares”. A Pons, Xavier i Guijarro, José (eds.). *El canvi climàtic: passat, present i futur*. Palma: Societat d’Història Natural de les Balears.

Guerrero, Victor et al. (2002). “La cultura talayotica”. *Complutum*, 13, 251-258.

González Bernáldez, Francisco. (1981). *Ecología y paisaje*. Madrid: Editorial Blume.

Hiernaux, Daniel. (2016). “Paisajes fugaces y geografías efímeras en la metrópolis contemporánea”. A Nogué, Joan. (ed.). *La construcción social del paisaje*. Madrid: Biblioteca Nueva.

Llabrés, Antònia. (1997). *El paisatge a les Balears*. Palma: Conselleria de Medi Ambient, Ordenació del Territori i Litoral.

Llompart, Josep Maria. (1970). *Poesía y paisaje*. Palma: Ediciones Cort.

Lluch, Ferran Dídac. (1997). *Geografía de les Illes Balears*. Palma: Lleonard Muntaner.

Lynch, Kevin. (1960 [2008]). *La imagen de la ciudad*. Barcelona: Editorial Gustavo Gili.

- Manera, Carles. (2001). *Història del creixement econòmic de Mallorca*. Palma: Leonard Muntaner.
- Matas, Joan. (2003). “El turisme a les Illes Balears (1973-1983)”. A Picornell, Climent *et al.* (dir.). *Turisme i societat a les Illes Balears*. Palma: Diversos editors.
- Mayol, Joan. (2005). *Autonomia i medi ambient a les Illes Balears (1983-2003)*. Palma: Documenta Balear.
- (2010). “Geografia i història dels espais naturals protegits a les Illes Balears”. A Mayol, Joan *et al.* (coord.). *Homenatge a Bartomeu Barceló i Pons, geògraf*. Palma: Leonard Muntaner.
- Melià, Josep. (1972). “Cap a una ciutat regió”. A *Dirario de Mallorca*, 13 de juny.
- Mestre, Margalida. (2016). *Ciutat i territori a Mallorca. Una aproximació entre Palma i el sistema urbà mallorquí*. Universitat Autònoma de Barcelona.
- Minca, Claudio. (2008). “El sujeto, el paisaje y el juego posmoderno”. A Nogué, Joan (ed.). *El paisaje en la cultura contemporánea*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Morey, Miquel *et al.* (1987). “El paisatge”. A DDAA. *Llibre blanc del turisme a les Balears*. Palma: Conselleria de Turisme i Universitat de les Illes Balears.
- Muñoz, Francesc. (2008). “L’espai urbà i la salut: una visió històrica”. A Nogué, Joan *et al.* *Paisatge i salut*. Olot: Observatori del Paisatge de Catalunya.
- Murray, Ivan. (2000). *The ecological footprint of the Balearic Islands (1989-1998). The impacts of mass tourism*. Universitat de les Illes Balears.
- Nel·lo, Oriol. (2016). “La ciudad, paisaje invisible”. A Nogué, Joan. (ed.). *La construcción social del paisaje*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Nogué, Joan. (2008). “Introducción. La valoración cultural del paisaje en la contemporaneidad”. A Nogué, Joan (ed.). *El paisaje en la cultura contemporánea*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- (2010). *Paisatge, territori i societat civil*. València: Edicions Tres i Quatre.
- Perelló, Sebastià. (2014). *Els darreres de l'illa. Literatura de viatges i les Illes Balears*. Palma: Leonard Muntaner.
- Pérez, Plàcid. (2016). Sóller: evolució econòmica i social entre 1840 i 1936. 215-242. A *X Jornades d'Estudis Locals de Sóller i Fornalutx*. Sóller: Ajuntament de Sóller.
- Picornell, Mateu i Ripoll, Antònia. (2003). “Turisme i medi ambient (II)”. A Picornell, Climent *et al.* (dir.). *Turisme i societat a les Illes Balears*. Palma: Diversos editors.
- Picornell, Climent. (1978). *El turisme com a articulador de la dependència econòmica a les Illes Balears*. Palma: Assaig Illencs.
- (2015). *Mallorca profunda? Quaranta relats de la Mallorca interior*. Palma: El Gall Editor.
- Picornell i Cladera, Mateu. (2003). “Turisme i medi ambient (I)”. A Picornell, Climent *et al.* (dir.). *Turisme i societat a les Illes Balears*. Palma: Diversos editors.
- Quintana, Albert. (1979). *El sistema urbà de Mallorca*. Palma: Editorial Moll.
- Rayó, Miquel. (2003). *L'ecologisme a les Balears*. Palma: Documenta Balear.

- Reynés, Antoni. (2008). “Els camins de ferradura de la vall de Sóller”. A DDAA. *II Jornades d’Estudis Locals de Sóller i Fornalutx*. Sóller: Ajuntament de Sóller.
- Riera, Carme. (2011). “Com en un joc de miralls”. A DDAA. *La mirada forana. Les Illes Balears vistes pels viatgers*. Palma: Govern de les Illes Balears.
- (2013). *Sobre un lugar parecido a la felicidad*. Madrid: Real Academia Española.
- Ripoll, Antònia. (2003). “Els recursos turístics naturals”. Dins Picornell, Climent *et al.* (dir.). *Turisme i societat a les Illes Balears*. Palma: Diversos editors.
- Riutort, Bernat i Valdivielso, Joaquin. (2004). “Canvi social i crisi ecològica a les Illes Balears”. A Valdivielso, Joaquin (ed.). *Les dimensions socials de la crisi ecològica*. Palma: Edicions UIB.
- Roger, Alain. (2008). “Vida y muerte de los paisajes. Valores estéticos, valores ecológicos”. A Nogué, Joan (ed.). *El paisaje en la cultura contemporánea*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Rosselló Verger, Maria. (1964). “El regadío en la isla de Mallorca”. A DDAA. *Aportación española al XX Congreso Geográfico Internacional*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- (1974). “Introducción geográfica”. A *Baleares*. Barcelona: Ediciones Noguer.
- Rosselló, Joan i Rosselló, Quico. (2009). “Riscs naturals, aproximació als fenòmens extrems a Sóller i Fornalutx”. A DDAA. *III Jornades d’Estudis Locals de Sóller i Fornalutx*. Sóller: Ajuntament de Sóller i Ajuntament de Fornalutx.
- Rullan Salamanca, Onofre. (1997). “De la cova de Canet al Tercer Boom turístic. Una primera aproximació a la geografia històrica de Mallorca”. A Tomàs, Bartomeu (coord.). *El medi ambient a les Illes Balears. Qui és qui?*. Palma: Sa Nostra.
- (2002). *La construcció territorial de Mallorca*. Palma: Editorial Moll.
- (2011). “Las políticas territoriales en las Islas Baleares”. *Cuadernos Geográficos*, 47, 403-428.
- Sallent, Oriol. (2008). “L’activitat física i la contemplació del paisatge”. A Nogué, Joan *et al.* *Paisatge i salut*. Olot: Observatori del Paisatge de Catalunya.
- Salmerón, Joan. (2016). “Illes Balears: retorn als clàssics trens mediterranis”. *El blog de Terminus*. Recuperat (23/06/2018) de: <http://terminuscet.blogspot.com/2016/09/illes-balears-retorn-classics-trens.html>
- Seguí, Miquel. (2006). *El turisme a les Balears (1950-2005)*. Palma: Documenta Balear.
- (2011). “La mirada forana. Les Illes Balears vistes pels viatgers del segle XIX”. A DDAA. *La mirada forana. Les Illes Balears vistes pels viatgers*. Palma: Govern de les Illes Balears.
- Seguí, Miquel i González, Elvira. (2008). “La remodelació urbana de Sóller (1904-1914)”. A DDAA. *II Jornades d’Estudis Locals de Sóller i Fornalutx*. Sóller: Ajuntament de Sóller.
- Simmel, Georg. (2013). *Filosofía del paisaje*. Madrid: Casimiro.

Valero, Gaspar. (2001). *La llarga ruta de l'excursionisme a Mallorca*. Pollença: El Gall Editor.

Valdivielso, Joaquin. (2010). "Les polítiques del lloc a les illes Balears": identitat, medi ambient i territori". *Journal of Catalan Studies*, 2010, 351-372.

Vall, Francesc. (2001). *Sóller en el paisatge poètic mallorquí*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Vives, Antoni. (2005). *Historia del Foment del Turisme a Mallorca (1905-2005)*. Palma: Documenta Balear.

Hemerografia.

Dbalears.

Setmanari *Sóller*.

Última Hora.

Altres fonts.

Anuari de despesa Turística.

Direcció General de Tràfic.

El gasto turístico, 1987-1989. Conselleria d'Economia i Hisenda i Conselleria de Turisme.

Fons Salvany.

Fotografias Antiguas de Mallorca (facebook).

https://www.facebook.com/fotosantiguasdemallorca/?hc_ref=ARQOJabncDLRmV7NX4CZjax5wiZNM7wUNnvEGnfrN2cPTEmFaCBCwnCMgOXc1NwRcBg&_xts%5B0%5D=68.ARCQp8Z-B6rWNoyTviiLtFzqJeuDViawroMOeQJlqRYussB-54yvoGNujflhIkngLBUouPqewzJipNjhQgCMonMqqMevdD6GTsCcQxUWBF6Tq_A3T_Ev8OOQNzYId6kNi52nWAGWNGwQ633_NUdK1xS58VEqoHvuGdjivHE2HPktmMKAZv&_tn=kC-R

Infraestructura de dades espacials de les Illes Balears.

Institut Balear d'Estadística.

Instituto Nacional de Estadística.

La despesa turística, 1991-1997. Conselleria d'Economia i Hisenda i Conselleria de Turisme.

La despesa turística, 1998-2001. Conselleria d'Economia, Comerç i Indústria i Conselleria de Turisme.

Observatori Fotogràfic del Paisatge de les Illes Balears.

<http://observatorifotograficbalears.com/>

Annexos.

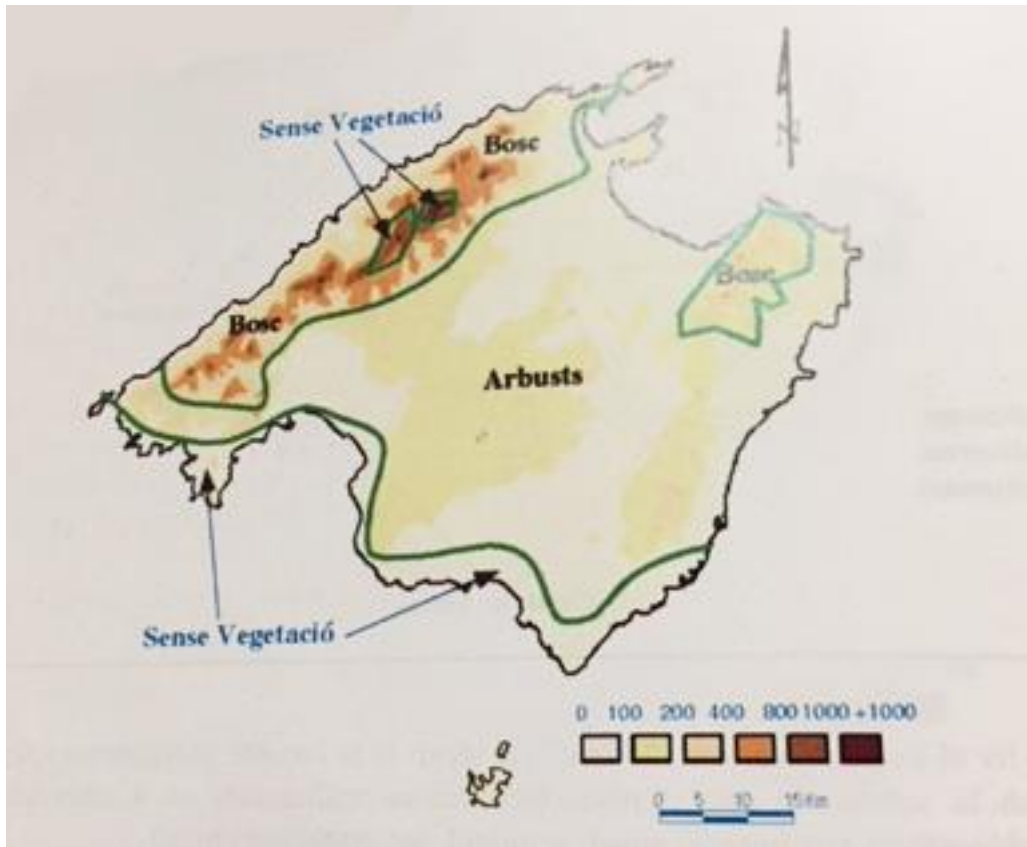
Cartografia.

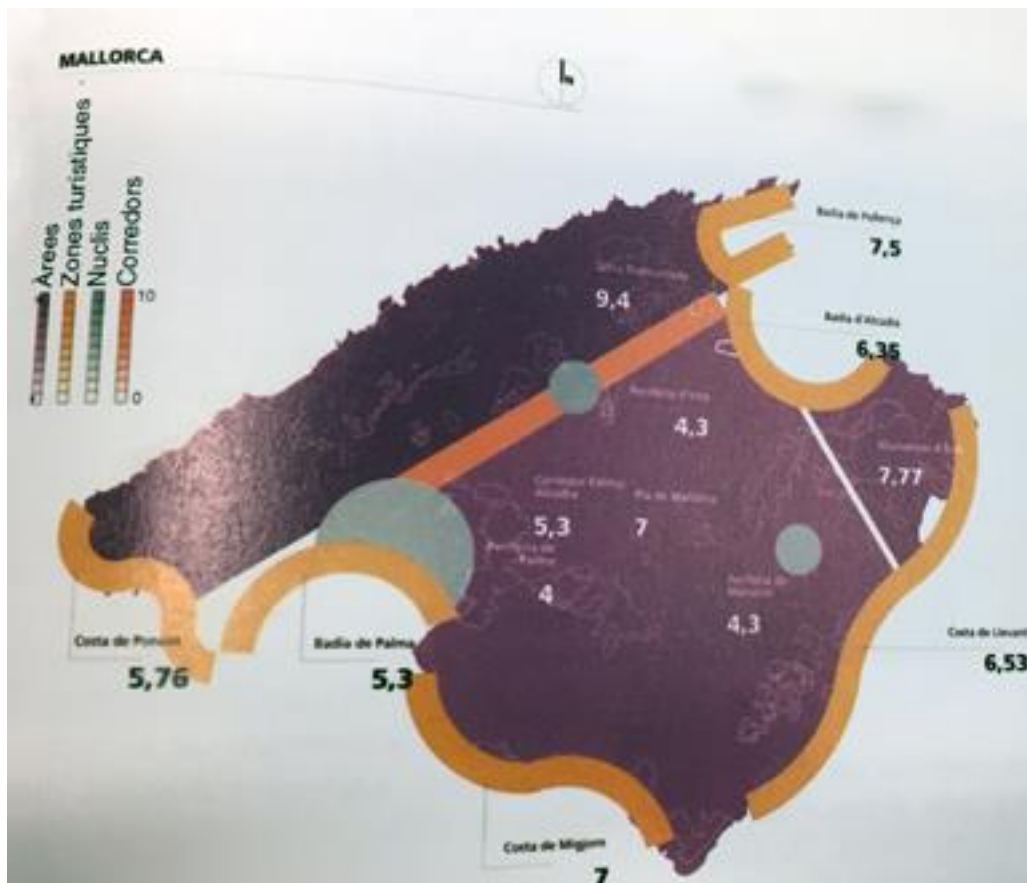
Mapa 1. Comarques de Rosselló Verger (1964). Font: Rullan (2002).

Mapa 2. Comarques de Barceló (1969). Font: Rullan (2002).

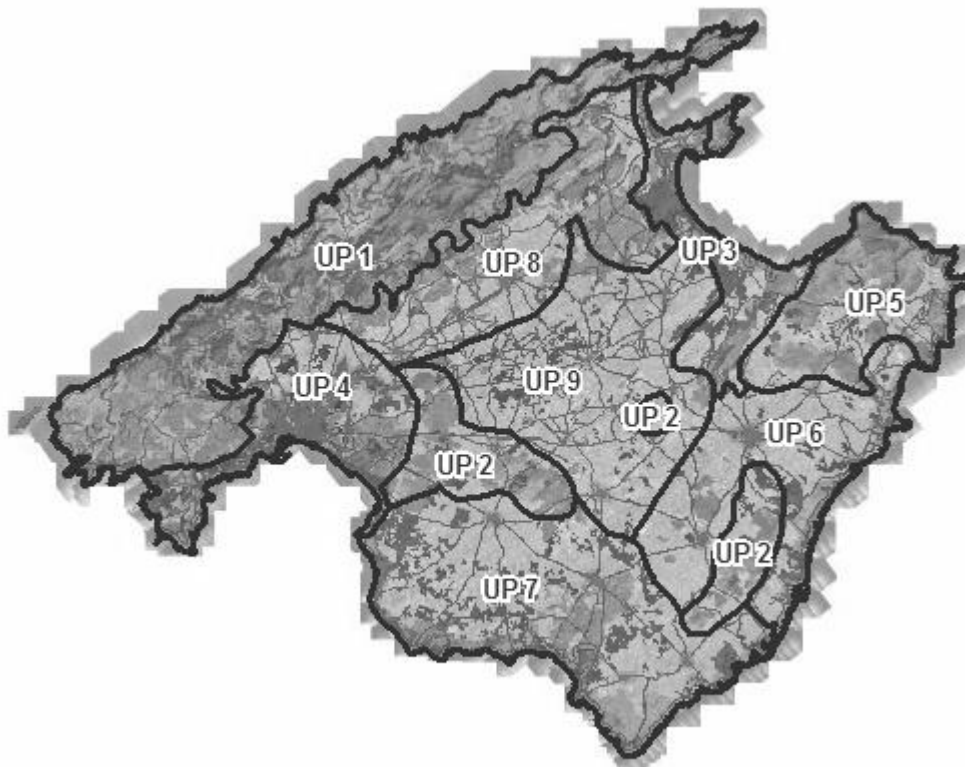
Mapa 3. Zones de vegetació segons Guijarro (1986). Font: Rullan (2002).

Mapa 4. Valoració paisatgística de les Directrius d'Ordenació Territorial (1997). Font: Rullan (2002).

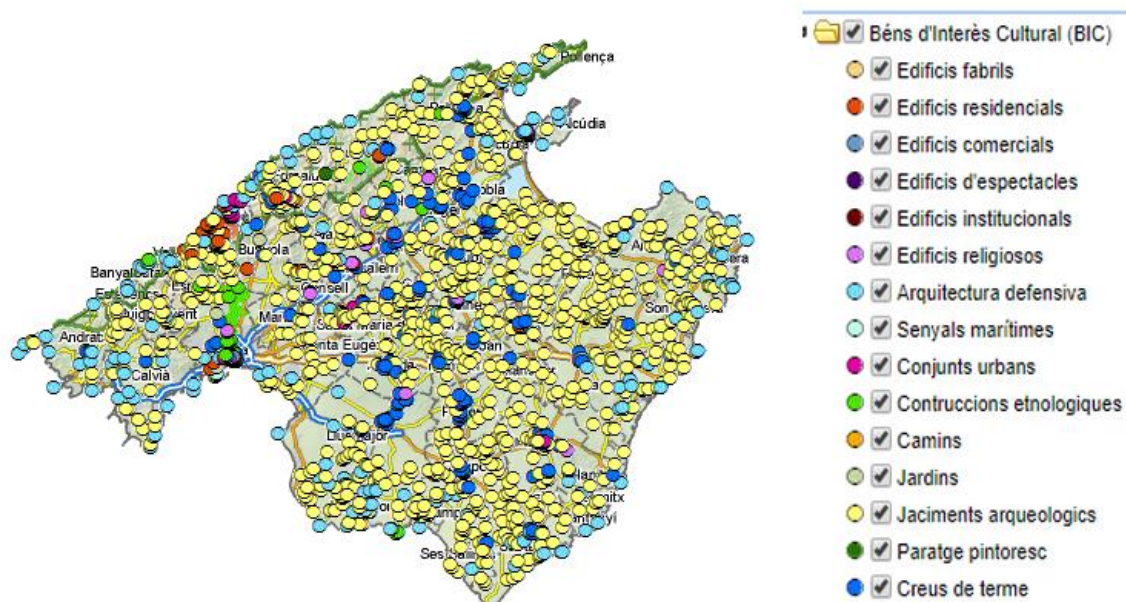
Mapa 5. Espais naturals protegits de Mallorca. Font: CAIB.
http://www.caib.es/sites/espaisnaturalsprotegits/ca/definicio_i_figures-21475/

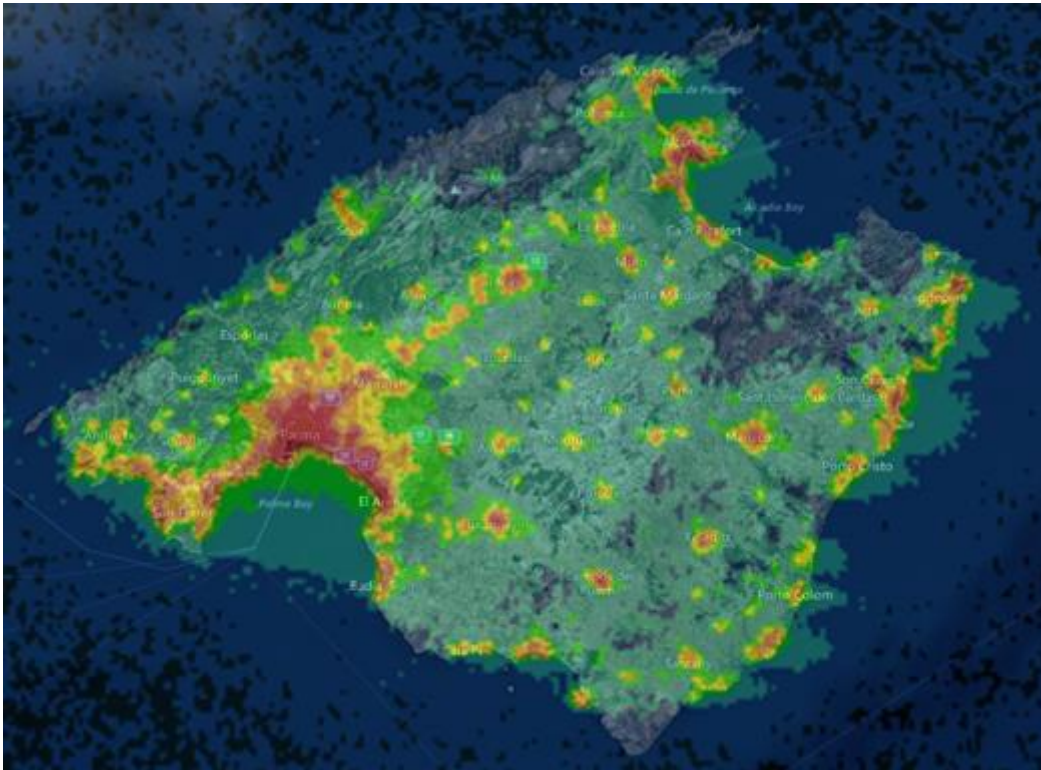
Mapa 6. Unitats paisatgístiques segons el Pla Territorial de Mallorca (2004). Font: Consell de Mallorca. http://www.conselldemallorca.net/media/21469/p3/PLANOL_3.pdf

Mapa 7. Zones turístiques segons la Conselleria de Turisme. Font: *Despesa Turística* (1997).

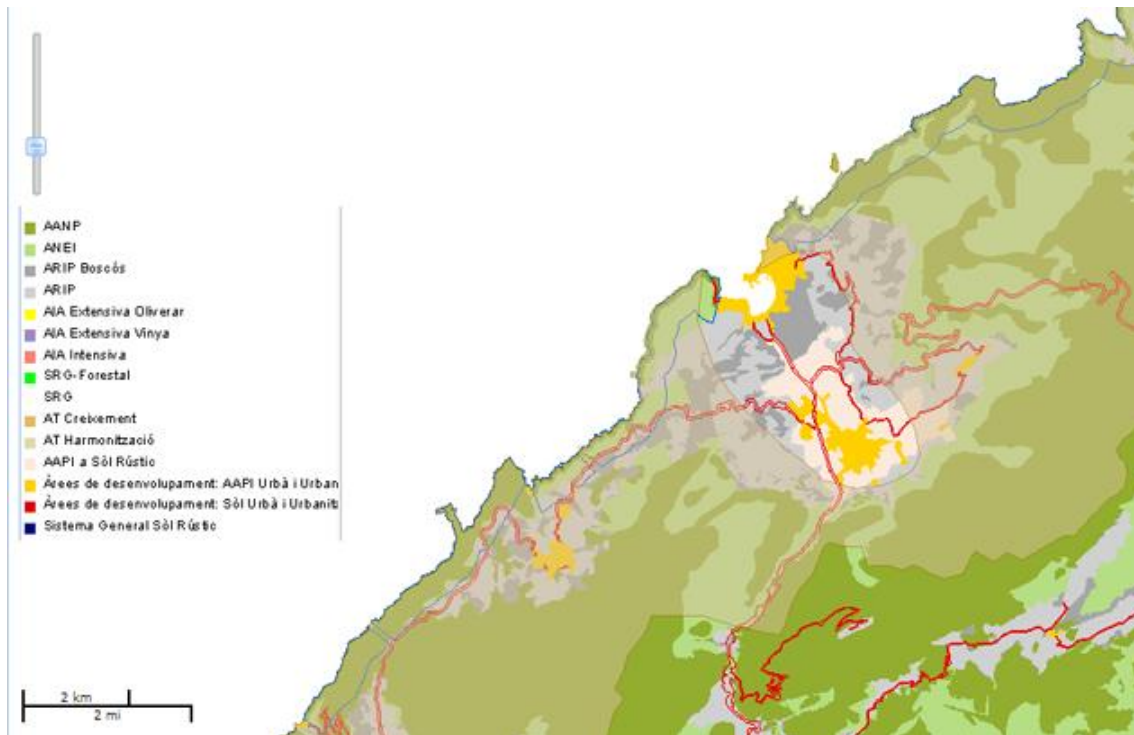
Mapa 8. Béns d'interès cultural. Font: Infraestructura de Dades Espacials del Consell de Mallorca:
http://www.conselldemallorca.net/index.php?id_section=1725&id_parent=444&id_class=532

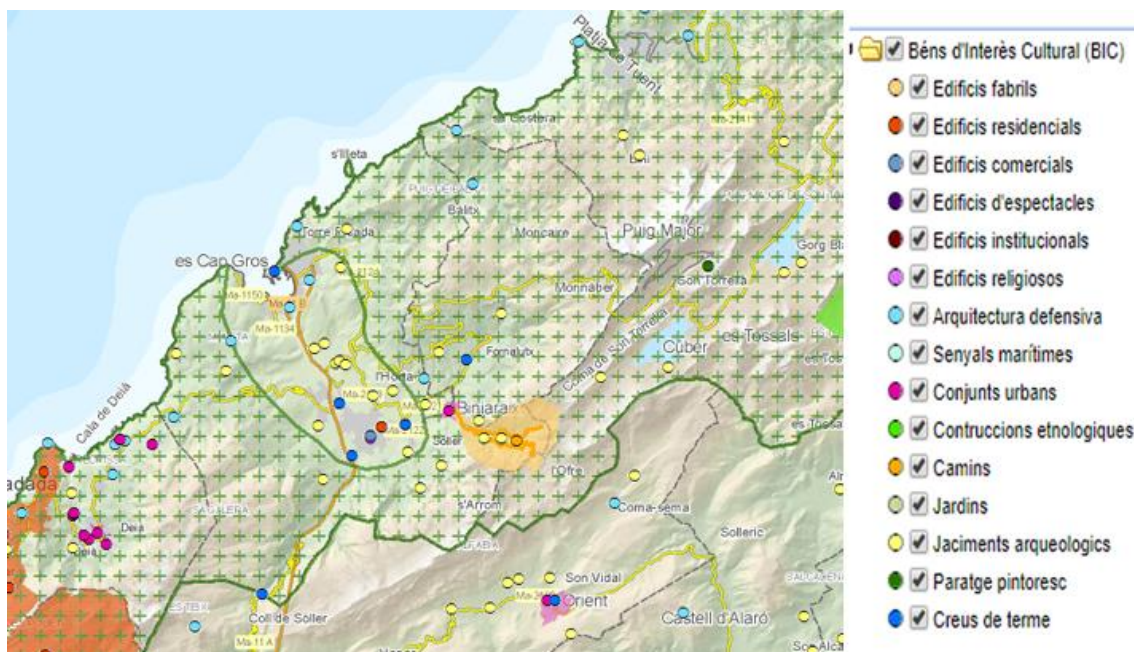
Mapa 9. Pol·lució lumínica. Font: Light Pollution.
<https://www.lightpollutionmap.info/#zoom=9&lat=4809623&lon=338026&layers=0BFTFFFFF>
FF

Mapa 10. Paisatge pintoresc. Font: Mapa Urbanístic de les Illes Balears.
http://muib.caib.es/mapurbibfront/visor_index.jsp

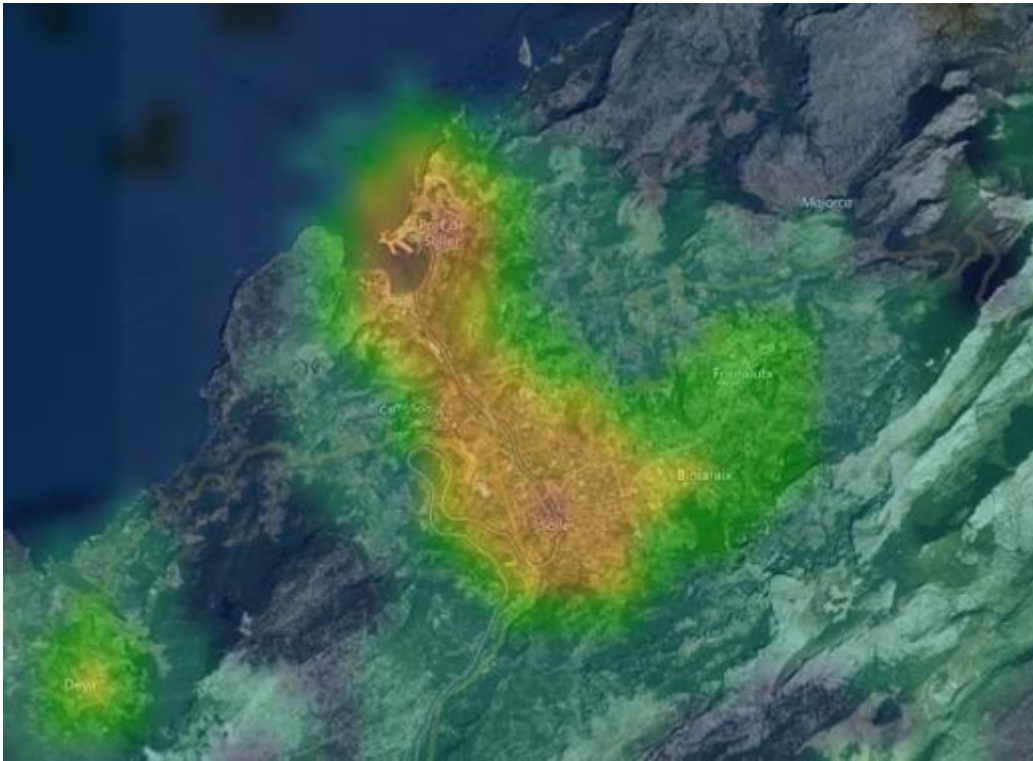

Mapa 11. Tipus de sòl de la Vall de Sóller i Fornalutx. Font: Mapa Urbanístic de les Illes Balears. http://muib.caib.es/mapurbibfront/visor_index.jsp

Mapa 12. Béns d'interès cultural a la Vall de Sóller i Fornalutx. Font: Infraestructura de Dades Espacials del Consell de Mallorca. http://www.conselldemallorca.net/index.php?id_section=1725&id_parent=444&id_class=532

Mapa 13. Pol·lució lumínica de la Vall de Sóller i Fornalutx. Font: Light Pollution.
<https://www.lightpollutionmap.info/#zoom=9&lat=4809623&lon=338026&layers=0BFTFFFFF>
FF

Estadístiques.

ANY	MITJANA	1M	9C	8C	7C
2017	1.134.343	7	10	12	12
2016	1.109.766	7	10	12	12
2015	1.080.709	6	8	12	12
2014	1.066.955	7	8	12	12
2013	1.062.646	6	8	12	12
2012	1.052.518	6	8	12	12
2011	1.035.523	6	8	12	12
2010	1.014.540	6	8	12	12
2009	1.005.415	6	7	12	12
2008	1.006.601	6	7	12	12
2007	985.015	6	7	11	12
2006	965.549	5	6	10	12
2005	935.007	4	6	8	12
2004	914.269	4	6	7	12
2003	892.652	4	6	7	12
2002	870.630	2	5	7	10
2001	864.123	3	5	7	10
2000	841.431	2	5	7	9
1999	820.156	2	4	6	8
1998	792.601	1	4	6	7
1997	772.402	0	2	6	7

Estadística 1. Índex de Pressió Humana a Mallorca 1997-2017. Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'Institut d'Estadística de les Illes Balears.

Any	1857	1860	1877	1887	1897	1900	1910	1920	1930	1940
Sóller	7914	8249	8340	8594	8749	8890	9828	10347	9881	10557
Fornalutx	1045	1079	1178	1085	1010	907	830	725	758	622

Any	1950	1960	1970	1981	1991	2001	2011	2017
Sóller	9279	9444	9875	9563	10238	10961	13882	13.996
Fornalutx	619	684	568	505	562	618	695	663

Estadística 2. Població de Sóller i Fornalutx 1857-2017. Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'Institut d'Estadística de les Illes Balears.

Municipi	Sóller		Fornalutx	
	1997	2017	1996	2017
Vehicles	6.666	12.572	334	708
Cotxes	4.866	8.135	243	457
Motos	874	2.504	45	143
Altres	926	1.933	46	108

Estadística 3. Vehicles a Sóller i Fornalutx 1997-2017. Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'Institut d'Estadística de les Illes Balears.

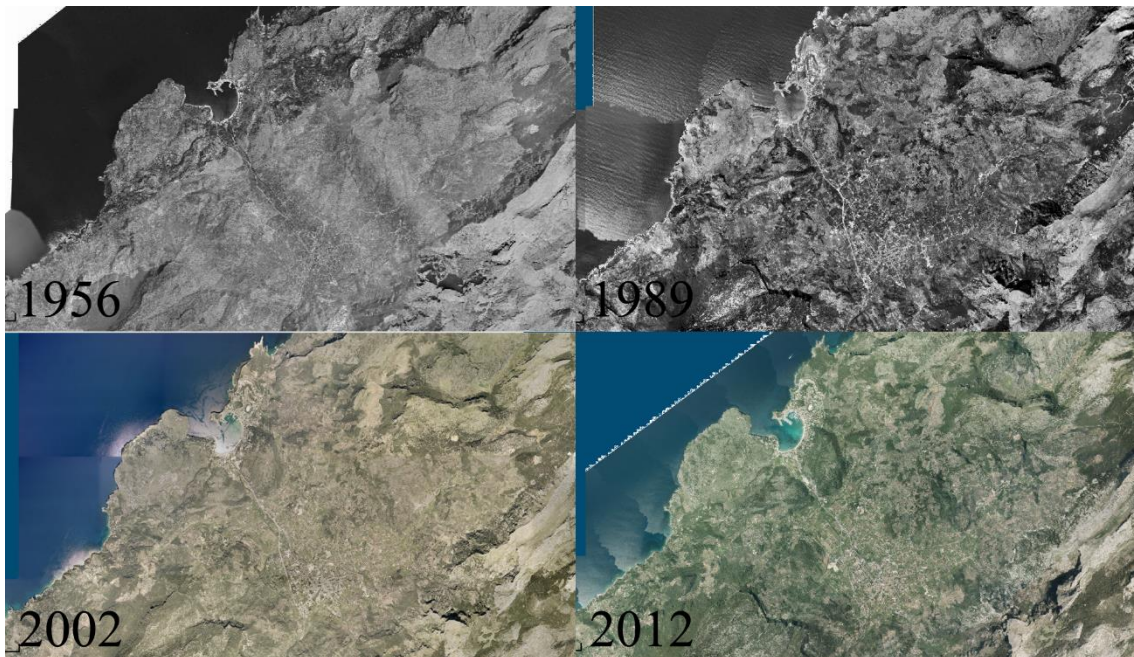
Municipi	Any	Hotels	H. rurals	Hos. i pen.	Apart. tur.
Sóller	2004	2.160	97	406	18
	2005	2.123	109	318	100
	2006	2.123	109	318	100
	2007	2.217	119	273	100
	2008	2.233	119	273	100
	2009	2.252	119	273	100
	2010	2.252	119	273	100
	2011	2.270	119	236	100
	2012	2.512	119	236	82
	2013	2.521	139	236	82
	2014	2.528	147	236	82
	2015	2.484	183	236	121
	2016	2.484	213	236	121
	2017	2.697	347	151	121
Fornalutx	2004	0	25	10	SD
	2005	0	25	10	SD
	2006	0	25	10	SD
	2007	0	25	0	SD
	2008	0	25	0	SD
	2009	0	25	0	SD
	2010	0	25	0	SD
	2011	0	25	0	SD
	2012	0	25	0	SD
	2013	0	25	0	SD
	2014	0	25	0	SD
	2015	0	25	0	SD
	2016	0	25	0	SD
	2017	0	25	0	SD

Estadística 4. Places turístiques i tipologia a Sóller i Fornalutx 2004-2017. Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'Institut d'Estadística de les Illes Balears.

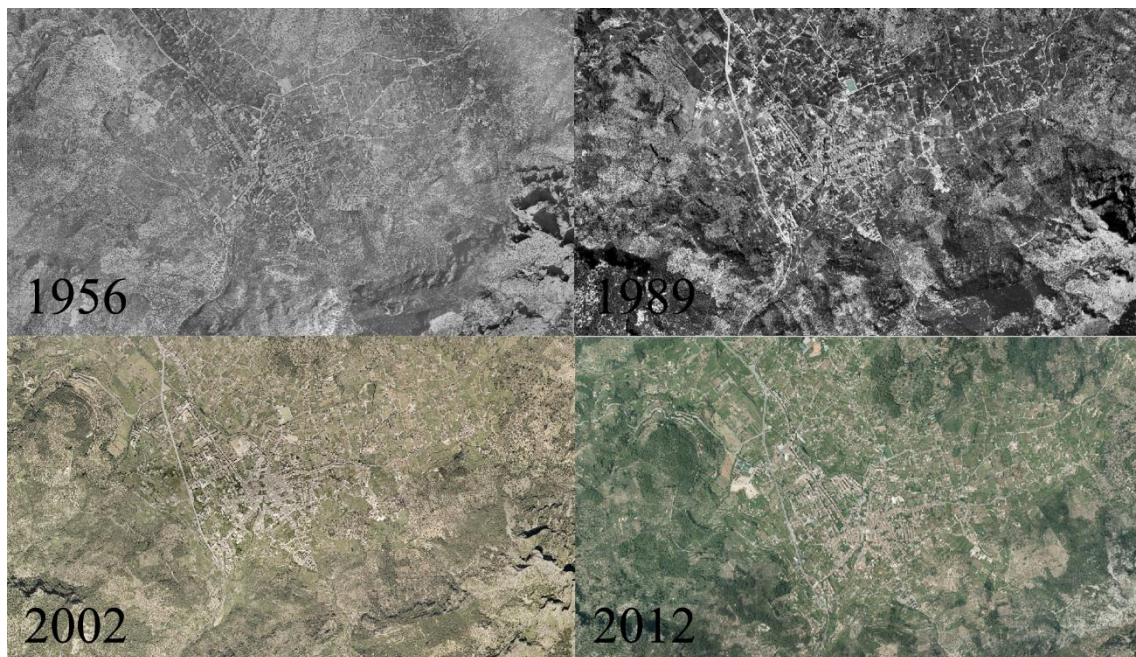
Nucli	Població
Sóller	13.936
Biniaraix	475
Nucli urbà	118
Diseminat	357
L'Horta	1.666
Nucli urbà	467
Diseminat	1.199
Port	2.752
Nucli urbà	2.344
Diseminat	408
Sóller	9.043
Nucli urbà	7.539
Diseminat	1.504
Fornalutx	663
Nucli urbà	467
Diseminat	196

Estadística 5. Concentració i dispersió de població a Sóller i Fornalutx 2017. Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'Institut d'Estadística de les Illes Balears.

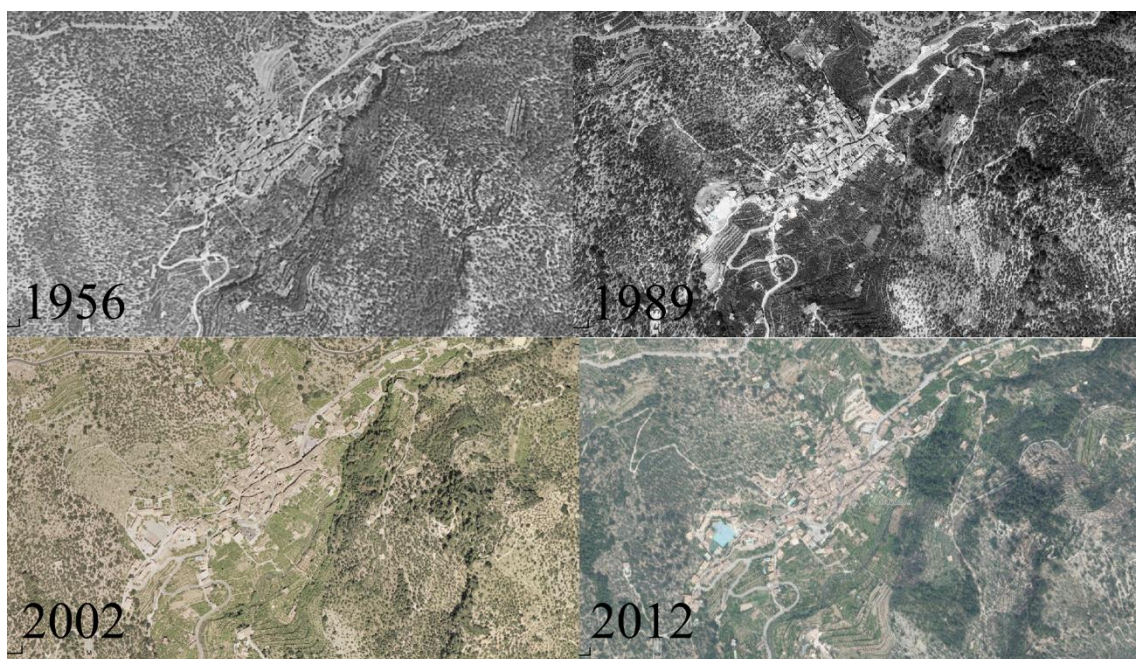
Fotografies.

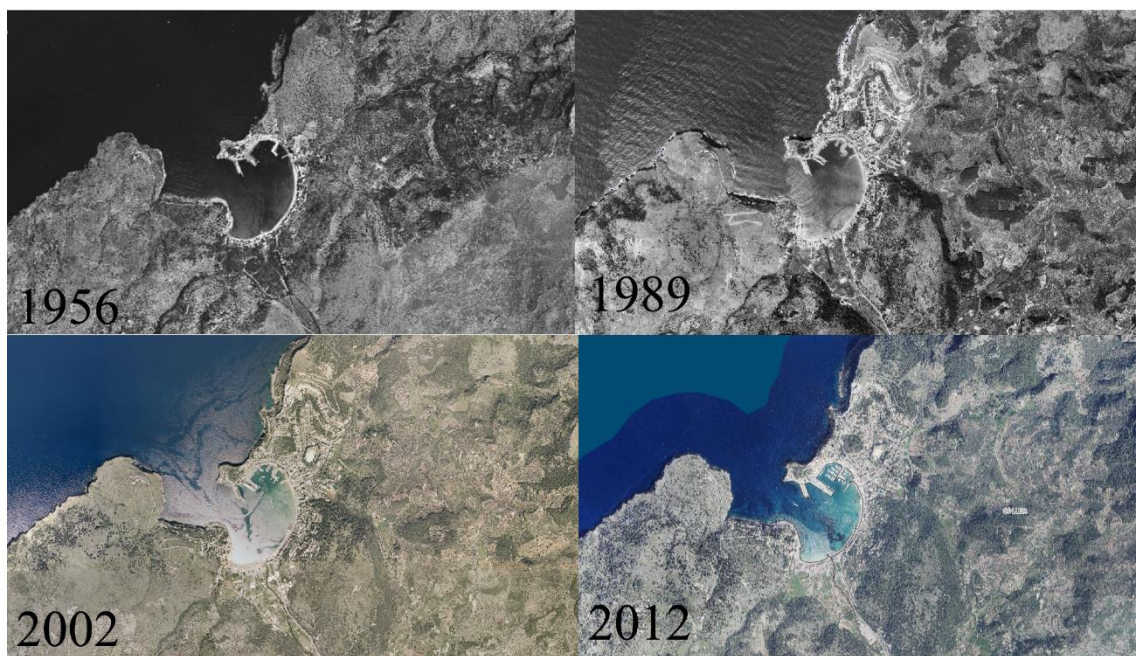
Fotografia 1. Vall de Sóller i Fornalutx 1956-2012. Font: Elaboració pròpia a partir del Mapa Urbanístic de les Illes Balears.

Fotografia 2. Sóller 1956-2012. Font: Elaboració pròpia a partir del Mapa Urbanístic de les Illes Balears.

Fotografia 3. Fornalutx 1956-2012. Font: Elaboració pròpia a partir del Mapa Urbanístic de les Illes Balears.

Fotografia 4. Port de Sóller 1956-2012. Font: Elaboració pròpia a partir del Mapa Urbanístic de les Illes Balears.

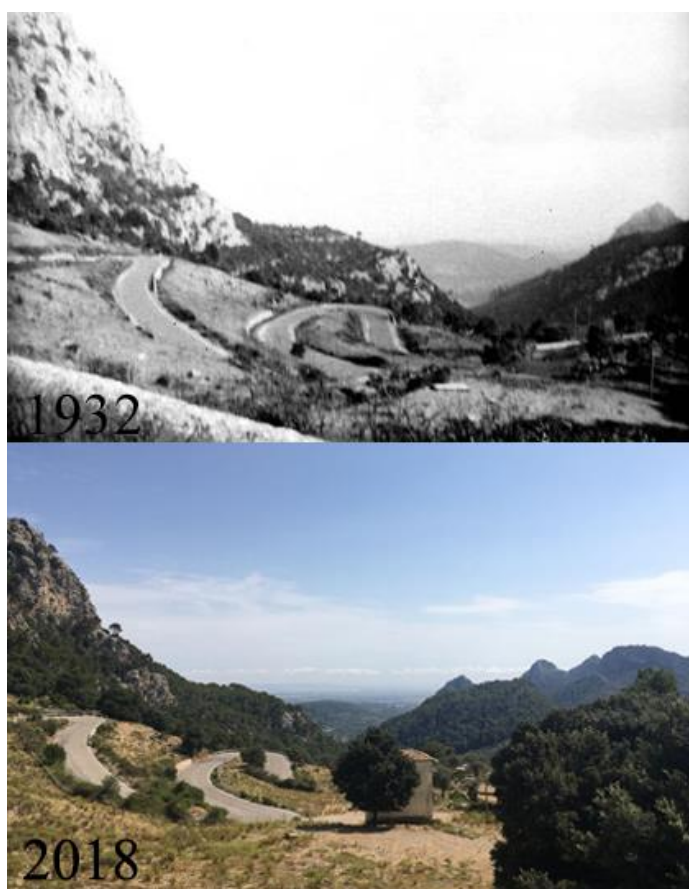
Fotografia 5. Zona del barri de Santa Catalina i Torre Picada (Port de Sóller) 1956-2012. Font: Elaboració pròpia a partir del Mapa Urbanístic de les Illes Balears.

Fotografia 6. Zona Muleta (Port de Sóller) 1956-2012. Font: Elaboració pròpia a partir del Mapa Urbanístic de les Illes Balears.

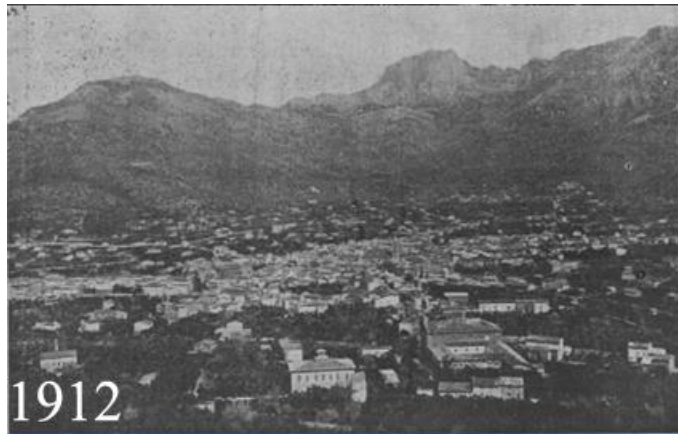

Fotografia 7. Vall de Sóller i Fornalutx des del Puig de l'Ofre 1919-2018. Fotografia esquerra: Frederic Pompou (Fons Salvany). Fotografia dreta: pròpia.

Fotografia 8. Carretera del Coll de Sóller 1932-2018. Fotografia superior: Leandre Cervera (Fons Salvany). Fotografia inferior: pròpia.

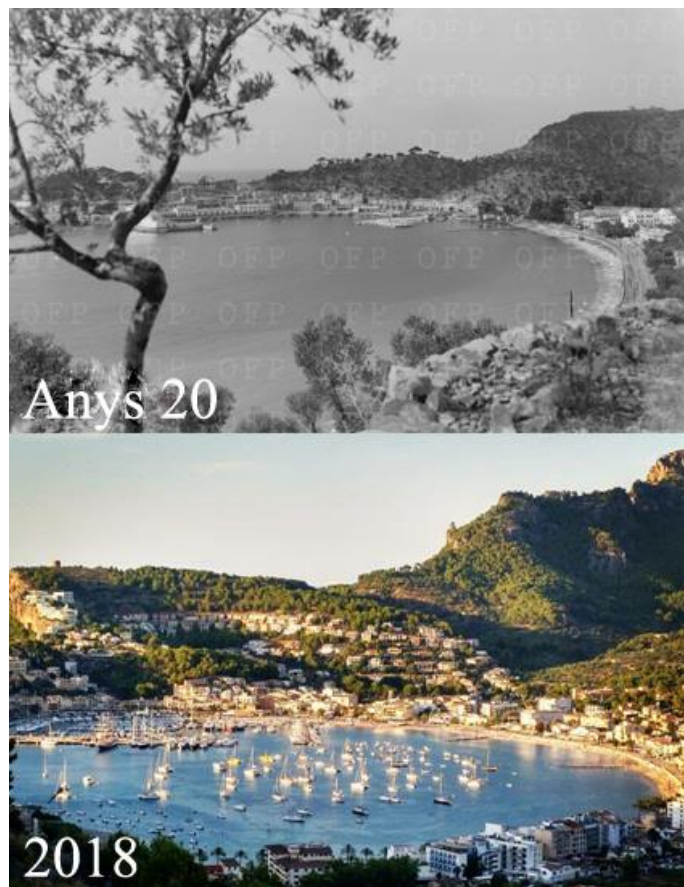
Fotografia 9. Vall de Sóller i Fornalutx 1894-2018.
Fotografia superior: autor desconegut (extret de *Sóller*).
Fotografia inferior: pròpia.

Fotografia 10. Carrer de Santa Teresa finals s. XIX-2018.
Fotografia superior: autor desconegut (extret de Ferra (1990)).
Fotografia inferior: pròpia.

Fotografia 11. Barranc de Biniaraix 1909-2018. Fotografia esquerra: autor desconegut (extret de Fotografias Antiguas de Mallorca). Fotografia dreta: pròpia.

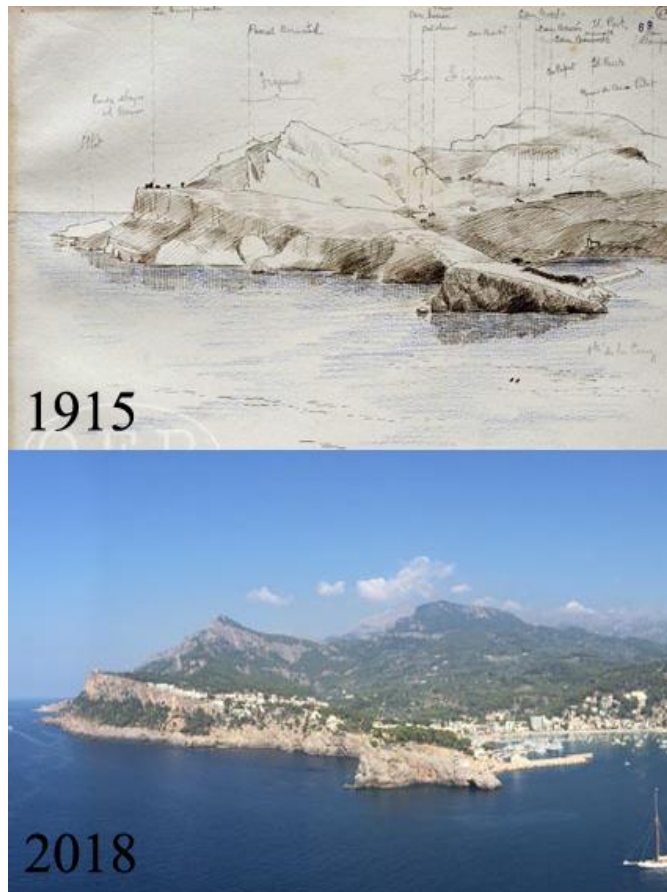
Fotografia 12. Port de Sóller anys 20-2018. Fotografia superior: autor desconegut (extret de l'Observatori Fotogràfic del Paisatge de les Illes Balears). Fotografia inferior: pròpia.

Fotografia 13. Carrer de Sant Ramon (Port de Sóller) inicis s. XX-2018. Fotografia esquerra: autor desconegut (extret de Ferra (1990)). Fotografia dreta: pròpia.

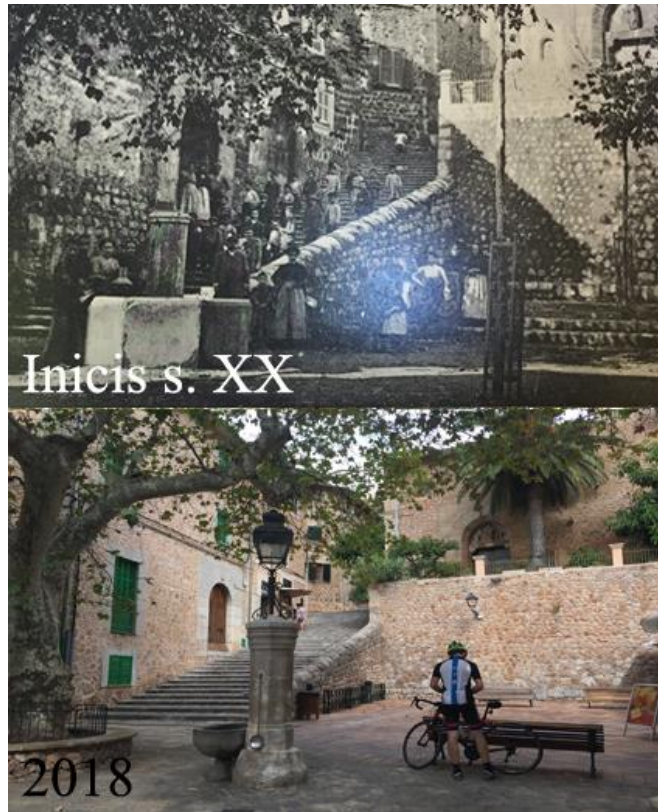
Fotografia 14. Santa Catalina (Port de Sóller) 1932-2018. Fotografia superior: Leandre Cervera (extret del Fons Salvany). Fotografia inferior: pròpia.

Fotografia 15. Zona de Torre Picada (Port de Sóller) 1915-2018. Fotografia superior: Rafael de Ysasi Ransome (extret de l'Observatori Fotogràfic del Paisatge de les Illes Balears). Fotografia inferior: pròpia.

Fotografia 16. Muleta (Port de Sóller) 1915-2018. Fotografia esquerra: Rafael de Ysasi Ransome (extret de l'Observatori Fotogràfic del Paisatge de les Illes Balears). Fotografia dreta: pròpia.

Fotografia 17. Plaça d'Espanya (Fornalutx) inicis s. XX-2018. Fotografia superior: autor desconegut (extret de Ferra 1990). Fotografia inferior: pròpia.

Fotografia 18. Molí de ramell al Pla de Sant Jordi 2018. Fotografia pròpia.

Fotografia 20. Bales de palla entre Sant Joan i Algaida 2018. Fotografia pròpia.

Fotografia 21. Pla de Mallorca 2018. Fotografia pròpia.

Fotografia 22. Costa Nord des de Miramar 1919. Fotografia Frederic Pompou (extret del Fons Salvany).

Fotografia 23. Comuna de Bunyola (Serra de Tramuntana). Fotografia pròpia.

Fotografia 24. Pedrera entre Sineu i Petra. Fotografia pròpia.

Fotografia 25. Polígon de Llevant (Palma). Fotografia pròpia.

Fotografia 26. Palma. Fotografia pròpia.

Fotografia 27. Es Caló (Artà). Fotografia pròpia.

Fotografia 28. La Vall de Sóller i Fornalutx des del cel. Fotografia pròpia.

Fotografia 29. Fornalutx i Sóller. Fotografia pròpia.

Fotografia 30. Jardí interior (Sóller). Fotografia pròpia.

Fotografia 31. Antiga fàbrica textil (Sóller). Fotografia pròpia.

Fotografia 32. L'Horta (Sóller). Fotografia pròpia.

Fotografia 33. Construcció del ferrocarril de Sóller 1911. Font: autor desconegut (extret de Ferra 1990).

Fotografia 34. Marjades vistes des del Barranc de Biniraix.

Fotografia 35. Port de Sóller. Fotografia pròpia.

Fotografia 36. Muleta II (Port de Sóller). Fotografia pròpia.

Fotografia 37. Béns d'Avall (Sóller). Fotografia pròpia.

Textos.

“No sé dónde será posible hallar reunidos, en igual superficie, mayor suma de atractivos, tanto naturales como históricos o debidos a la mano del hombre”. “El paisaje, sobre todo, hace gala de una flexibilidad increíble. En reducida extensión puede descubrir el viajero acostumbrado a este linaje de comparaciones, una fusión del tipo oriental y del tipo alpino, y aun, a trechos, del propio tipo africano. En una hora se pasa de la marisma pantanosa a la llanura cubierta de trigales, sombreados por el indefectible almendro; y a los olivos añosos, alternados con la higuera, en una viva sugestión y parentesco de los campos de Palestina; y de ahí a la alquería moruna, con sus perfiles de alcazaba dominados por esbeltas palmeras, o a las huertas con macizos de laureles gloriosos, entre cuyas frondas estallan de melodía los ruiseñores, como pudieran en Chipre o Corinto. Y a esta sucesión de llano y montaña, de viñedos y olivares, de valles encantados y desfiladeros abruptos, súmase también la variedad inusitada de la costa, que va desde la playa virginal a las calas armoniosas, vibrantes todavía del remo de los Argonautas y de la forminge de Orfeo, o a la braveza de los acantilados septentrionales y osiánicos, mirando la inmensidad del mar como desde una “última Thule”. Parece que no puede darse ya más extensa gama de aspectos, y no obstante, falta enumerar todavía el mundo subterráneo y maravilloso que sirve de soporte al fragante vergel de la superficie. [...] Lo lindo, lo gracioso, lo sublime, se dan la mano en una especie de antología del paisaje”.

Text 1. Miquel dels Sants Oliver. (1990 [1911]). *Hojas del sábado. Vol. I. De Mallorca*. Palma: Conselleria de Cultura, educació i esports. pàg. 9.

“El desarrollo del turismo y de cuantas actividades e industrias con él se relacionan, tiene su cara y su cruz: una cara que es necesario aprovechar, y una cruz que debiera a toda costa evitarse. A esa cruz, a ese capítulo negativo, penoso, abocado a tantas y tan inútiles renuncias y sacrificios, pertenece la tremenda amenaza, concretada con demasiada frecuencia en atentados irremediables, que se cierne, cada vez más acuciante, sobre el mismo ser físico de Mallorca, es decir, sobre su paisaje. Y al decir paisaje damos a la palabra su sentido más hondo, para designar con ella algo que no es una simple y apacible tarjeta postal, sino el sello, el aire característico que confiere personalidad –humanidad, si se quiere- a un país. El paisaje de Mallorca corre peligro –mucho más serio de lo que el optimismo de algunos se figura- de parecer ahogado bajo un alud de cemento y hormigón, de rascacielos y de hoteles, de tanto y tanto indisciplinado edificio levantado bajo el impulso de motivaciones exclusivamente económicas y de corto alcance

Text 2. Miquel Llompart. (1970). *Poesía y paisaje*. Palma: Ediciones Cort. pag. 5.

“Cal reconèixer que el tòpic ens ajuda poderosament a dotar el paisatge de sentit, sense el qual la seva fruïció no seria completa. Fem un esforç d’imaginació i pensem per un moment en les oliveres sense el Dant ni Gusteau Doré, en la Cartoixa sense Chopin ni Mapa 4. Valoració paisatgística de les Directrius d’Ordenació Territorial (1997). Font: Rullan (2002).

George Sand, en Miramar sense Ramon Llull ni l'Arxiduc. En el primer cas, les prestigioses oliveres es convertirien en la mostra clara de la peresa i la incúria dels nostres conradors [...]. En el segon cas, la Cartoixa no passaria d'esser el que és: un casat de valor paisatgístic i arqueològic molt secundari. I en la tercera hipòtesi, la brava costa de Miramar ens semblaria el que no deixa d'esser per molta pintura que hi posem: un maremàgnum geològic, una regió inhòspita, i una ribera perillósíssima”.

Text 3. Fuster, Gabriel. (1952). *Tres viatges amb calma per l'illa de la calma*. Palma: Editorial Moll. pàg. 85.

“Sóller, o Sa Olla en mallorquín, quiere decir La Olla, y realmente, bien mirado, la pequeña llanura o valle en qué está situado aquel pueblo es como el fondo de una inmensa Olla formada por altísimas montañas que la cercan por todas partes; de modo que desde la plaza del pueblo se descubren, por encima los tejados de las casas, las erguidas puntas de los picachos que la coronan por todos lados; [...]. Por esta descripción es fácil conocer que, con el tiempo, se ha depositado al fondo de este valle la tierra mejor de las laderas y ha formado el suelo tan pingüe y fértil sobre el cual se halla Sóller, colocado casi en el centro de la pequeña llanura, la cual por la parte más dilatada no llegará a tres cuartos de hora de diámetro. Luego los abundantes manantiales que, saliendo de tanta montaña ofrecen por todas partes un precioso riego, acaban de fertilizarlo. Esta llanura es propiamente un continuo jardín sembrado de una infinidad de árboles frutales como son cerezos, manzanos, perales, etc., todos sumamente frondosos y elevados, pero los que más abundan son los naranjos, que, plantados en regulares tres bolillos distantes seis pasos y a veces cinco y sólo cuatro, forman unas dilatadas calles cubiertas de un espeso techo que permite el paso de un sólo rayo solar”.

Text 4. Josep Antoni Cabanyes. (1970 [1837]). *Notas y observaciones hechas en mi viaje y permanencia en Mallorca*. Barcelona: Pòrtic. pàg. 108.

“Ábrese como una concha preciosísima el valle de Soller, guardado de todas partes por una cadena de cumbres. Una confusa y no ininterrumpida arbolada cubre las faldas y el llano, y la vista se ceba con placer en aquel mar de verdor, cuyos variados matices semejan los que en las aguas estampan la luz, el viento y las nubes; y antes que ella aprenda á discernir los colores, sube en alas de la brisa el perfume delicioso y suave que de aquel inmenso pebete continuamente se escala. Ya en la misma bajada comienzan las bellezas de ese jardín, que tal podemos llamar valle; las haciendas ostentan el esmerado cultivo que les hace famosas entre todas las de la isla; el labrador disputa á la naturaleza su imperio, interrumpe con bancales hechos de toscas piedras la pendiente, y en aquellos terraplenes que á manera de escalinata gigantesca descienden al fondo, planta con mano activa las ordenadas hileras de los olivos é improvisa sus vergeles. Ni en el llano mengua su laboriosidad, y si allí el terreno con mano liberal y franca lo convida, él le arranca sin cesar nuevos y más pingües dones, y favoreciéndose con grande ahinco y diligencia de

los arroyos que lo riegan, lo convierte en una de las comarcas más fértiles y deleitables, orgullo de Mallorca, admiración y envidia á los estraños. Los frutales de toda especie asoman sus copas en la vasta serie de huertas; más los nogales, limoneros, manzanos, palmas, almendros, cerezos, higueras y melocotones quedan confundidos y percíbense apenas entre la inmutable muchedumbre de naranjos que alfombran la llanura del uno al otro extremo. Ninguna fábrica notable hay en esta villa. [...] Algunos edificios mayores que el resto dicen la riqueza de sus dueño; pero las demás casas, modestas aunque aseadas y no mezquinas, abrigan cada cual á una familia que diligente y aplicada vive en tranquila independencia. Cuando el alba blanquea sobre las cimas de los montes, los silvos y las tonadas, allí sencillas y de largas notas, hacen agradable armonía con la esquila de las mulas que arrastran la áspera faena, si ya no avisan con su alegre algazara. El puerto dista de la villa poco más de una hora, y cerrado de todas partes por escarpadas colinas, semeja a un vasto estanque que solo comunica con el valle por el camino que en él desemboca cruzando una garganta, y con el mar por la estrecha entrada situada al norte. Un castillejo antiguo y ruinoso y algunos otros edificios del muelle se reflejan en sus aguas tranquilas; mas si nada revelase allí la mano y la presencia del hombre ni turbase el silencio, las márgenes fragosas y encumbradas recordaran las que en otros países y en el seno de los montes circuyen lagos que han dado asunto á los cuadros de la poesía. La naturaleza ha embellecido con una vegetación frondosa las quebradas, las mesetas, las ramblas y los precipicios: y si los bancales de la roca asoman á trechos sus flancos blanquizcos y rotos por una revolución antiquísima, mil plantas guarnecen las hendiduras que los separan, y sobre las cimas verdean las yerbas y los arbustos”.

Text 5. Pau Piferrer. (2004 [1842]). *Recuerdos y bellezas de España. Mallorca*. Barcelona: Editorial Barcino. Pàgs. 293-298.

“Molt guanyam amb el nou ferrocarril, però també perdem qualque cosa qu’estimavem. Les voltes d’Alfabia i el panorama alpí del clot de Sóller contemplat desde aquelles altures, eren pels ulls una festa extraordinaria qui, pels qui no més una volta en l’any podíem disfrutarla, valía ben bé el martiri de cinc hores de diligencia en companyia de les assídues i assolellades mosques del plá, o amb la boca del cor acopada pel dificultós cafè de dues dècimes prè a les tres i mitja del dematí abans d’encaixonarnos dins l’omnibus, tots malfets i enrampats de son i fret. [...] En lo que’m pens que tots estam conformes es en que aquest pic ha entrat dins Sóller el Progrés. Y això vol dir que ja poreu correr, perque el Progrés quant entra dins un poble es lo mateix qu’un bou desfermat. Quin dolor si el Progrés arribava a destrossar la fesomia a la nostra vila més bella! No sols la més bella sinó única entre totes les de Mallorca pel carácter particular de la seva bellesa. Sóller, amb les seves hortes de tarongers, amb els seus jardins al fons de les cases, amb els seus casats antics de pedra negrenca (i qualcun, ai! de modern), amb el torrent d’aigua verda y bullidora, qui l’atravessa saltant per sota’ls ponts un riueto dels Alps o dels Pirineus: nota fresca i alegre, d’un pintoresc casi exòtic, que no més se pot veure a Sóller... es una vila qui té molt per perdre. Per amor de Deu, guardaula bé i defensaula de les banyes del Progrés. Apreniu a estimar cada aspecte, cada recó, cada nota bella de

la població i del paisatge. Bò es que es fessin coses noves i oportunes, però cal estimar lo que's té i mirarse molt en destruirho. Els enamorats de Sóller feim vots perque al terme de la gloriosa vía qu'heu uberta, la vila conservi sempre totes les seves gracies i atractius”.

Text 6. Miquel Ferrà. (1992 [1912]). *El doctor zero i jo: articles del Setmanari Sóller 1911-1914*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. pags. 45-47.

“Des hauteurs de Deya on descend, par une longue série de lacets, vers la vallée de Soller, nid de verdure enfermé dans un magnifique entonnoir de montagnes, d'où montent, emportés par le souffle de la brise, comme d'enivrants parfums de serre chaude auxquels l'indigène reconnaît sa vallée natale avant même de l'avoir aperçue, de même que le marin respire du large de les émanations des îles du Sud. Il me semblait descendre dans un immense jardin par un escalier gigantesque formé de gradins et de terrasses qui sont comme autant de parterres plantés d'oliviers et d'arbres fruitiers, palmiers, figuiers, limoniers, noyers, amandiers, pommiers et cerisiers dispersés au milieu d'innombrables orangers. Cette vallée de Soller est le paradis de l'île Majorque. C'est que cette vallée, étroitement encaissée entre de hautes montagnes, forme un profond entonnoir dans lequel s'engouffrent les rayons du soleil. [...] La grande chaleur passée, au sortir de la douce sieste, j'ai parcouru la ville, qui n'est pas grande, ne comptant que huit mille âmes, mais qui est une des plus pittoresques et des plus originales qu'il y ait au monde. Un gros torrent rapide la traverse, coupé de ponts de pierre, bordé de vieilles maisons dont les façades penchées semblent près de crouler dans les eaux rageuses qui minent leurs bases”. [...] “La population industrielle s'adonne au commerce et à la culture des céréales, des légumes, des fruits. La richesse n'y engendre point le luxe ni la corruption des mœurs, les classes travailleuses n'y sont point plongées dans l'ignorance et l'abjection, et comme chacun est content de son sort, il n'y a point de haines de classes. Et voilà pourquoi Soller, qui vit dans un paradis terrestre, sait conserver la paix et l'innocence qui doivent régner dans un paradis. Et le phénomène s'observe dans la population industrielle comme dans la population agricole, dans les ateliers et les fabriques comme dans les champs, en dépit du mouvement constant d'émigration, dépit de toutes les innovations de la vie moderne”.

Text 7. Jules Leclercq. (1912). *Voyage à l'île Majorque*. Paris: Librairie Plon. pàgs. 200-205.

“Ahora, si contemplamos esas montañas, veremos que hay un momento en su declive, en que la botánica empieza. Y esa botánica empieza por las estanterías superpuestas, mantenidas por las paredes secas sobre las que se cultiva el olivo. El contraste que se produce entre la pintarrajeada aridez de los altos riscos y el verde severo de los olivos, es algo que fascina a la vista. En los altos todo es color y movimiento; después empieza la gran faja de los olivares en silencio. Entre el verde oscuro plateado –según el viento– de las largas faldas montañosas, aparecen las pequeñas barracas de los cultivadores como nidos de ermitaños, dando la impresión de aumentar la soledad y el misterio que en los

olivares reinan siempre. Vestidas de esa noble botánica las barrancas que caen sobre el valle de Sóller tienen una suntuosidad caliente y densa. Si bajamos la vista un poco más, veremos que entre los bancales de los olivos y la tierra del llano queda otra faja plantada de algarrobos y almendros”. “Los algarrobos, de hoja pulposa y bruñida; los almendros, de verde más ligero y de sombra más clara, señalan la transición con los huertos de naranjos y de limoneros. Y en la parte baja del valle los árboles se confunden con la densa profusión herbácea de los cuadrillos: los guisantes, las patatas, las judías verdes. Y viene el efecto final: en los caminos de los huertecillos, bajo los limones y las naranjas, las flores del valle de Sóller, las rosas, sobre todo, encantan los sentidos. Las rosas rojas de San Poncio, de pétalos pomposos, con el agua de mayo parecen hincharse de gozo. De manera, pues, que en valle de Sóller el paisaje se entrega en sus partes más altas a las sublimidades geológicas y pictóricas y termina a ras de suelo en una delicada y exquisita ordenación de flores frutos y legumbres del tiempo. Creo que esta clase de paisajes que alían el capricho y la utilidad son los mejores paisajes de la tierra.

Text 8. Pla, Josep. (1950). *Guía turística de Mallorca, Menorca, Ibiza y Formentera*. Barcelona: Ediciones Destino. pàgs. 174-175.